

A nyelvújítás.

(Második közlemény.)

85. Szóalkotásaiban az analógia érzete, sejtelve vezeti, melyet igen sokszor megzavar a nyelvszerkezet ismeretének hiányából származó erőltetett okoskodás, hiszen meg is izzad belé, amint maga mondja. Kikövetkeztet gyökereket és képzőket, hol valódiakat, hol képzelteket; különösen képzőket: egy-két hasonló szóvégben már „szilabát“ lát, mely ezt vagy azt teszi, és alkalmas bármely gyökérhez ragasztva bizonyos jelentésű új szót alkotni. Ahogy ADÁMI belevetette a nyelvújítók tudatába a gyökereket, melyet a kor régi, törzsökös szavaknak vett, úgy fedezi fel BARTZAFALVI a bizonyos jelentéssel járó képzőket a szócsinálók számára. Többől és képzőből is le-lefarag egy darabot; szótöredékeket gyúr egybe; az új szót a helyettesítendő idegen szó jelentéséből fejleszti és hangképére csinálja. Egy szóval, a szógyártás, szófaragás minden módjával él. Egyik elve, hogy az új szó lehetőleg egységes benyomást tegyen, egy szónak lássék (vö. GELEJI KATONA), ezért kevés az összetett szava, több az össze-rántott, legtöbb a képzett szó.

Négyszáznál több szava közül nyolcvan maradt életben mind-máig, hol eredeti, hol módosított alakjában. Az alábbi kimutatásban elsősorban a megmaradt szavak vannak felvéve; a teljesség kedvéért idézett elhalt szavait * jelzi.

86. BARTZAFALVI szóalkotásának módjai (a ~ jel a mintát mutatja):

A) K é p z é s. 1. -a d a l o m, -e d e l e m (∞ birodalom, lakadalom, sokadalom): *társadalom* (nála: collegium, később: societas), *álladalom* (status, később: állam), *uradalom* (dominium), **mindeménnyedelem* (universitas), **művedelem* (fabrica), **okodalom* (akadémia); **veteményedelem* (seminarium); — 2. -a l o m, -a l m a s (∞ hatalom, hatalmas): **tudósítalom* (tudósítás), **bizttalmas* (commissarius), **folytatalmas* (agens); — 3. -m á n y, -m é n y (∞ vetemény, tudomány): *tünemény*, *előzmény* (objectum, később: praecedens), *olvasmány*, *tanulmány*, *környülmény* (előbb: környülállások < circumstantia fordítása; később: körülmény), **mindenemény* (scientia universalis),

— 4. -vány, -vény (∞ tanítvány, ásvány): *cselekvény, nyomtatvány, növevény* (később: növény), *választvány* (később: választmány), *festevény* (később: festmény), *foglalvány* (tartalom, később: keret); — 5. -ány, -ény: *termény*; — 6. -at, -et: *felület* (∞ régi körület), *tudat, mondat, *mondolat* (szónoki beszéd); — 7. -tyú, -tyű (∞ csengetyű, cságotyú): **lábtyú*; — 8. -ász, -ész (∞ kertész): *ügyész* (prókátor), **örmész* (testőr), **tábirász* (nótárius), **hadrász* (verbunkos); — 9. -os, -es: *önkéntes, helyettes, *árkos* (oppidum), **mindnyájós* és **nehányos* (generalis és partialis, pl. ülés); — 10. -ság, -ség: **mindnyájság* (nos universitas), *öség, öséged* (uraságod, kísérlet az általános megszólító szóra, SZÉCHENYI ön-jének előhírnöke); — 11. -cs (∞ kövecs): *könyvecs, *gobocs* (serét); — 12. -aszt, -eszt (∞ fázaszt): *meneszt*; — 13. -lel (∞ érlel): *észlel*; — 14. -ál (∞ kínál): **hínál* (meghív); — 15. -ol, -el: **mondol, *nézegel*.

B) Kikövetkeztetett (koholt) képzők: 1. -nc (∞ labanc, virgonc): *vadonc, ifjonc, újonc, *lovanc*; e képzőt tél-századdal később a német *-ling*-gel azonosították; — 2. -nok, -nek, -nök (∞ pohárnok, bajnok, álnok; nem a szláv *-nik*-et veszi át, hanem ősmagyar képzőt sejt mintáiban): *titoknok* (később: titkár), *tanácsnok, tábornok, *elölülnök* (később: elnök, utótagja: *ülnök* máig él), **kormánynok, *tanáknok* (miniszter), **közönök* (mediator), **helybenök* (locumtenens); — 3. -or, -ör: **gúnyor, tömör* (ezred, később: compact); — 4. -ék (∞ kerék): **borék* (levélboríték), **keríték*; — 5. -lag, -leg (∞ felleg, tólag): *allag* (al + lag, mint fel + leg; később: *alag-út, *laplag* (ív papiros), **gyepleg* (gyeppad), *pamlag* (pamutból való nagy -lag); — 6. -da, -de, -ta, -te (∞ kapta): **szabda* (szabály), **tanoda, *bőrönde* (ma: bőrönd), **csoporda* (brigáda), **dobda* (pulsus), **hírde* (prédikáció), **köröte* (periodus), **vita* (attak, nem azonos FALUSI *vita*: polemia szavával); — 7. -zat, -zet (∞ nemzet): *szerkezet*; — 8. -lat, -let (∞ felelet): *véglet*; — 8. -le; **leble* (enyhe szellő, később a költők kedvenc *lebel* szava); — 10. -ér: *fellengér* (léghajó; ez nem a szláv *-ár* magoshangú párja).

C) Összetétel: 1. *csontváz, naptár, szempont, belváros, belföld, külváros, külföld* (a későbbi sok bel- és kül-előtagú összetételek mintája), *képház* (ma: képtár); — 2. igetős (az ortológia szerint: csonkított előtagú) összetétel: *láthatár, essernyő*; — 3. összerántott szavak, szókeverés, mely szintén a gyökérelméleten és a

szóvégeknek képzőként való felfogásán alapul: *zongora* (zeng × tom-bora PP.), **fuvara* (fú × tombora, később: *fuvola*), **szünnep* (szünetelő nap × ünnep), **diadándék* (diadalmi ajándék), **szorgond* (szorgalmas gond), **villáng* (villámló láng), **talalj* (talp-alj, később: *talaj*); **dallang* (tonus, dal × hang); ez az eljárás, a szóbekebelezés, volt később Bugáték rendszerének alapja.

D) Elvonás, a gyökérnek kikövetkeztetése, a szertelen hosszú szónak főlésges járulékaitól való megszabadítása (szócsonkítás): *cikk* (= cikkely), *cím* (= címer), *torz* (= torzonborz); — *ábra* (= ábrázat), *arány* (= arányoz), *ima* (= imádság), *kellem* (= kellemesség), *magasztos* (= magasztal), *szak* (= éjtszaka), *szakma* (= szakmány), *szemle* (= szemlél), *szenyv* (= szenyved, később: szenv), *vegy* (= vegyít), *gyám* (= gyámol), *taps* (= tapsol), *lak* (= Nagylak-féle helynevekből).

E) Hasonít idegen szavakat magyar hangzásúakká: **galgala* (ekloga), **garonda* (gerundium), **oronda* (irónia); vö. a régi *alagya*, *purgoma* szavakat.

F) Hasonítja a maga szavait a helyettesítendő idegen szó hangzásához: **viárda*, **csoporda*, **hemzserde* ~ brigáda, ármáda; **mententze* ~ kvietántzia, **hitelentze* ~ credentionalis, **imálna* ~ kápolna, **erime* ~ diploma, **diadéma* ~ gör. diadema, mert a magyar szó 'gyökere' diad(-al); **okodalom* ~ akadémia. Ez is kedves fogása a későbbi szócsinálóknak.

G) Meghonosította a lapp *minta* szót 'norma' jelentésben, melléknevet is képez belőle *mintás*: normalis; ezt SAJNOVICZ DEMONSTRATIÓJÁBÓL vette (80. l.). MOLNÁR JÁNOS ÉS PERECSENYI NAGY LÁSZLÓ hasonló kísérletei nem sikerültek.

H) Alaktani újítása, hogy a felső fokot *leghatalmasabb*: *legszer hatalmas* alakkal kísérlette meg helyettesíteni (vö. VAJDA PÉTER).

I) Tájszavakat tesz irodalmi szavakká: *idom*, *nyirettyű*, *kelengye*, *zuhaj*, *gépely*, *küllő* (radius), *hímez*.

K) Különösségek. Vannak eléggé meg nem magyarázható szavai is: *szerep* (? bihari Szerep falu), *alap* (a fehérmegyei Alap puszta); **küküllő* (diameter = két küllő, ? Küküllő megye); **popont* (kettős pont); *hüllő* (hidegvérű állat); *közömbös*, *közömbösség* (? = külömb); **rentze* (= rend-, : register).

Mindent összevéve, BARTZAFALVI nyelvújító működése szándékainál fogva dicséretes volt; kevés szócsináló gyarapította az irodalmi

nyelvet annyi új szóval, mint ő. Tévedései sok más írónak ösztönt adtak hasonló erőszakos újításokra, de egyszersmind fölkeltették az ellentmondást is. Vele a nyelvújítás közüggé lett, kiinduló pontja nagy szellemi harcoknak, a nemzeti lélek ébresztőinek.

Irodalom: B. élete: SZINNYEI: Magyar Írók; HARSÁNYI ISTVÁN: Adatok B. életéhez: MNy. VII, 346; SIMAI ÖDÖN: MNy. VII, 420; LAZÁR BÉLA: Siegwart: Irod. Közl. II, 64; DUGONICS ANDRÁS Följegyzései: Olcsó Könyvtár; KAZINCZY: Pályám Emle; ABARI LAJOS: Édes Gergely: Figyelő V; — B. szavai: STEINER ZSIGMOND: Nyr. I, 45, 94; SZVORÉNYI JÓZSEF: Fejl. Tün. 13—15; LUKÁCS LÖRINC: Nyr. XI, 463; LAZÁR BÉLA: Irod. Közl. II, 89; NAGYSZIGETHI KÁLMÁN: Irod. Közl. II, 179; Nyr. XXIV, 379; ZOLNAI GYULA: Nyr. XXI, 424; — LUKÁCS LÖRINC: B. a nyelvújításról: Nyr. XI, 369, 419; — SIMAI ÖDÖN: B. viszonya Gottschedhez: MNy. VIII, 65; WIKLUND K. B.: Minta Nyr. XLI, 34; HALÁSZ IGNÁC: Sajnovics hatása a magyar költészetre (Dugonics, Perecsenyi): Bp. Szemle XXII, 92; SINGER ÖDÖN, GELEI JÓZSEF: Nyr. XXX, 290; TOLNAI V.: Nyr. XXXI, 148; VÁRÓ GEDEON: Nyr. XLII, 391; — SIMAI ÖDÖN, BÁRÁNY PÉTER: MNy. XIV, 16; — CSEFKÓ GYULA, Decsy Sámuel Osmanographiája: Nyr. XL, 463; SIMAI ÖDÖN: Nyr. XLI, 172; HARSÁNYI J.: Adalékok Sárospatak multjához. Spatak. 1921. 21. — SZARVAS G. Nyr. X, 451.

Az ortológia jelentkezése, első viták. 1786—1796.

87. BARTZAFALVI szertelenségeinek egyik érdeme, hogy fölkeltik az ellentmondást, evvel a nyelv ügyét: a szócsinálást, a nyelvbővítést, a nyelvművelést belevonják az általános érdeklődés körébe; szinte olyan közérdekké teszik, mint a II. JÓZSEF intézkedései által megtámadott alkotmányt. A szócsinálás ellen már régebben is elhangzott egy-egy tiltakozó szó. MEDGYESI PÁL 1750-ben kel ki a nyelv illetén megmocskolása ellen, GELEJI KATONA ISTVÁNTA célozva. RAJNIS JÓZSEF rossz szemmel nézi KÁLMÁR szófaragásait. A BESSENYEI testvérpár sem „fertézteti“ a nyelvet ilyenekkel. De ezek csak elvétve felbukkanó megjegyzések, egyes embereknek rosszaló véleményei. A nyelvújítás körül folyó vitáknak általánossá válása a Magyar Hírmondóhoz fűződik. Már RÁT MÁTYÁS is kap olvasóitól leveleket, melyekben az új szavak ellen tiltakoznak, részben azért, mert bemocskolják a nyelvet, részben, mert homályossá teszik. A közönség azonban, úgy látszik, hozzászólt az új szavakhoz és RÉVAIT nem háborgatja panasszal. BARTZAFALVI 1785-ben kezdi az erőszakosabb szócsinálást, s midőn 1786-ban szándékosan be- és kijelenti, és senki nem emel szót ellene, mind a Hírmondót, mind Szigvárt-

fordítását elárasztja készítményeivel. Erre már kitört a vihar. Az öt tiltakozó levelet, melyet 1786 augusztusában kapott, sajnos, szöveg szerint nem ismerjük, de hogy kivált kettejét „nem tette ablakába”, azt maga is elismeri. Mentő-levelének végén maga parodizálja „halotti búcsúztató” alakjában elméjének szüleményeit s evvel mintegy mintát adott a gúnyiratok hosszú sorának, melyek a nyelvújítók munkáit egy századon végig kísérik. Evvel fölbred az ortológia, a helyes magyarság védelme, megkezdődik a neológia ellen a harc, melyben egyik fél sem válogatta a fegyvert s a pamfléttól a komoly tudományos értekezésig minden eszközt felhasznált.

88. A Magyar Musa levele. A sort megnyitja egy leoninus disztichonokban írt támadás a bécsi Magyar Musa 55. levelében.¹⁾ A névtelen versíró, 1786-ot írva címül, kegyetlenül nekiesik a „szeles és hitván Magyarotskának”, „forr minden erébe harag”, mit mivel az a nyelvvel, „tsupa bosszúság mindennek ez a’ Magyar Újság”, melyet magyar ember meg sem érthet, annyi benne a „bolond gomba”; közülök 50-et beleillesztve versébe, „süsse meg az Úr” kívánsággal rekeszti be a bünlajstromot. Majd midőn olvassa az előtte nem ismert szerkesztőnek ígérését, hogy felhagy új szavaival és „penitentia formát tart levelébe”, megbékél vele, felszólítja, hogy „másba mutassa jelét a’ nemes elmének” és parolát ad. Hogy ki e levél szerzője, nem tudjuk. Mikor SOMOGYI GEDEON a Mondolatban, mintegy jeligéül, hat sort idéz belőle: CSABAI A. nevet ír alája; ennek kilétét sem ősmerni, hacsak nem az a CSABAI ANDRÁS, aki ÉDES GERGELYNEK sárospataki diáktársa volt és vele együtt vígan faragta a GYÖNGYÖSSI JÁNOS-féle leoninusokat; egyéb híre az irodalomban nincsen.²⁾ Ugyane számban, mintegy válaszképpen jelenik meg egy rimes tizenkettősökben írt vers, mely megengedi, hogy bolondság új szót csinálni a szokott szó helyébe: „De bezzeg az ám a’ dolog bökkenője, Hogy rövid a’ Magyar nyelvnek lepedője” s ezért szükség van az új szóra.

89. BACSÁNYI véleménye. Ugyancsak ez évfolyamban (70—72. sz.) jelenti ki BACSÁNYI a fordításról írt értekezésében,³⁾ hogy „nem lehet . . . a’ Fordítottónak vétékül tulajdonítani, ha az eredeti-írásban található új dolgokat és gondolatokat ő-is új szókkal

¹⁾ 1787, 440; szöveg szerint újra Nyr. XXVIII, 210.

²⁾ ABafi Figyelője V, 280, 282.

³⁾ Újra a Kassai Magyar Museumban, 1788: 13.

fejezi-ki. Ez koránt-sem rontya, sőt gazdagította nyelvünket.“ A M. Museum bevezetésében (XIX—XX) azonban mind az idegen szavak halmozását, mind a BARTZAFALVI-féle szógyártást elítéli: „... gondolatainkat telljességgel Magyarul akarván ki-fejezni, új szókat koholnak 's nyelvünknek könnyű, természetes folyását, a' sok *-delem -dalom -vány -mány*, 's több efféle idétlen hosszú szavainkkal rúttítyuk“. Nyilvánvaló, hogy BACSÁNYI nem magát a szóújítást kárhoztatja, hanem a *rút* és *hosszú* szavak sértik ízlését; nem a nyelvhelyesség, hanem az esztétikai érzék mondatja ítéletét. A „Beszéd“-ében (1798)¹⁾ leckézteti a szükségtelen újítások követőit.

90. KAZINCZY első bírálati. Ez első csetepatét követi ugyancsak a M. Museumban (1788) KAZINCZY komoly fejtegetése, az első, megokolt ortológus nyilatkozat. Már a M. Museum I. negyedében (50. l.) nyelvi szempontból bírálja GELEI JÓZSEF Robinson-fordítását, melyet nyomon követett „Halló bódog estvéje“. Egyik kifogása az idegenségek: németességek és latinosságok ellen irányul; a másik „a' populáris alacsony szóllások“ ellen, miket 130 lappal később „paraszt szóllások“-nak mond és „Fel-hevültt bosszankodás“ sal rója meg ezeket újra BARTZAFALVI Szigvárt-fordításának bírálatában.²⁾ Mind a fordítás, mind a Hírmondó-beli új szavak alkalmat szolgáltatnak neki, hogy a szócsinálásról elvileg nyilatkozzék, miután GESSNER Idilliumi fordításának előszavában már kárhoztatta a „boldogtalan szó-faragást“. Előbb azonban megtudakolja RÁDAY véleményét. A levél maga, sajnos, nincsen meg, RÁDAY válasza azonban megvan: „Nem vagyok én ugyan azon értelemben, hogy új szókat teremteni ne lehessen, ha ujabban folyamatban hozzuk [a] vagy az ez előtt 200 esztendővel szokásban lévő 's már feledékenységben ment szóllások módgyát, [b] vagy pedig az Magyar nyelvnek Analogiájával meg edgyező új szókat faragunk, [c] vagy ismét az más nyelvekbül már bé vitteket és ösmeretesseket meg Magyarosítyuk, [d] vagy pedig még az be nem vitteknek Magyar végző hangot adunk“ (1788, jan. 4. Kaz. Level. I, 159). KAZINCZY nem követi szóról-szóra mesterének véleményét, hanem lényegesen változtat rajta: „Én a' szó-szerzést átaljában tilalmasnak nem állítom: de azt kívánám-meg: 1. hogy az újonnan találtt szó, azt, a' mit jelenteni akar, alkalmasint ki-nyomja. SZABÓ

¹⁾ Megjelent SZANA T. Figyelőjében (1875, 3—4. szám).

²⁾ Magy. Mus. II. negyed, 180. lap.

Társunk az el-vesztett Paraditsomban¹⁾ a' monstrumot *szörnyeteknek* nevezi, 's nem érti-é az Olvasó első tekintettel hogy az monstrumot teszen? Még ez-előtt kevéssel esmeretlen volt a' *Viszhang*, 's ki nem érzi, hogy a' *Viszhang* nem egyéb az *Echó*-nál? — 2. hogy bizonyos gyökértől jöjjön. — 3. [a] hogy Magyar hangzású légyen, és [b] a' Nyelvnek analogiájához alkalmaztassék. — 4. hogy az ilyenek félénken és igen ritkán hordattassanak elő. Audacia sumpta pudenter! [Hor. Ars poet. 51]. — Ide tartozik már az, hogy az olyan dolgokat, a' mellyek Magyar nevezeteket szorossan nem kívánnak, meg-szokott nevezetek alatt hagyjuk-meg.* Nevetségeseznek mondja a *Muzsikodalom*, *Írászság*, *Erköltselelemény*-féle szavakat. De még ezeket is eltúrné, ha tudományos szakmunkában fordulnának elő, „de Románt fordítani, 's a' gyönyörűségre szolgáló dolgokat-is idétnen nevekkal motskolni-el, meg-engedhetetlen vakmerőség.“ Látnivaló, hogy KAZINCZY mellőzi RÁDAY véleményéből az avult szavak felújítását, az idegen szavak hasonító magyarosítását; elfogadja az analógiát; hozzáteszi az etimológiát: bizonyos gyökértől jöjjenek; ennyi a grammatika követelése. A többi mind az esztétikus, a stiliszta finom föltétele. KAZINCZY ekkor még ortológus BARTZAFALVI vakmerő újításaival szemben, de már határozottan jelentkezik benne a stiliszta-neológus, amelyenné utóbb fejlődött.

Irodalom: SIMAI Ö.: MNY. IX, 27. — VÁCZY J.: Kazinczy és kora I, 229. — SZINYEI F.: Bacsányi János. 1904. 46, 51, 96, 127, 136. 1.

91. ARANKA GYÖRGY, az „erdélyi magyar nyelv művelő Társaság fel-állításáról való Rajzolat“-jában (1791) a nyelvművelés több módjáról értekezik. Ne küszöböljük ki a megszokott idegen szavakat; ha új szót alkotunk, magyar szóból származtassuk; de különösen kerüljük a más nyelvekkel való keverést, és az idegen szó jelentéséből kiindulva keressünk és alkossunk új magyar szót. Az erőszakos nyelvújítást nem pártolja, mert „Innen vagynak azok az idétnen és szenvedhetetlen újj szók, mind meg annyi éretlen afrikai csudák.“ Később a társaság munkáiban²⁾ még szigorúbb a felfogás.

BÖJTTHI ANTAL, kit RÉVAI nagyrabecsült, az 1790-ben irt, de csak 1794-ben megjelent művében: „A nemes magyar nyelv írásának és szólásának tudománya“, a szóösszetétel s a szóképzés fejezetei-

¹⁾ BARÓTI SZABÓ D. a Magyar Museumban.

²⁾ A Magyar Nyelvművelő Társaság munkáinak első darabja. Szeben, 1796.

ben igen józanul ítél a szócsinálásról; nem rosszalja: „csak hogy Sóval és Borssal essék [= módjával, mint a fűszer], ne úgy, hogy Homályt Setéttel fedezzünk bé, a' nem értett dologot, még értetlenebbre fordítsuk.“

Ez időben a pápai főiskolán működő LÁTZAI SZABÓ JÓZSEF is kifakad Oskolai Tanító Könyvének bevezetésében¹⁾ a „Szófabrikák“ ellen, melyek „holmi sehonnai eredetű koholmányokat“ akarnak rátukmálni az emberre. „Szómíveseknek adjuk-ki magunkat, 's azonban semmire sem születünk kevesebbé, mint a' jó és érhető szófaragásra! hanem arra kényszerítjük a' szegény jó Magyarot, hogy új Magyarságot tanuljon!“ Neki főképp a nagyon hosszú, képzett szavak ellen van kifogása, (ez világos célzás BARTZAFALVI Tudományok Magyarúl (1792) című könyvére), helyettük inkább az „eredeti“ szavakat ajánlja, ezek pedig nem egyebek, mint a „gyökerek“; ha van *esetes* és *esellen*, *mérsékes* és *mérséketlen*, *idamos* és *édomtalan*, mért ne lehetne „ezeknek eredeti szavaikkal-is élni“: *eset*, *mérsék*, *idom*? LÁTZAI, akit KAZINCZY később legmegrögzőttebb ortológusnak tartott, mert a Mondolatot terjesztette, az elvonás ajánlásával volta-képpen maga is neológus volt, habár csak egy irányban.

Irodalom: SIMAI Ö.: MNy. XI, 66. — PERÉNYI JÓZSEF, Aranka társaságának kéziratai: MNy. XIII, 189. — BRAUN MARGIT, Bőjthi nyelvtanáról. Bp. 1910.

92. Igen magas szempontból nézi a nyelv ügyét KÁRMÁN JÓZSEF. Nem elszigetelt jelenségnek tekinti, hanem a nemzeti élet, az általános művelődés egyik, a többivel szorosan egybetartozó tényezőjének: „Mindnyájunknak Kívánsága Nemzeti-Nyelvünk Virágozása . . . Ez az a' Palladium, melly fenn-tartja Alkotványunkat . . . az a' Mód, a' melly Nemzetünket Lételeiben meg-tartja, az a' Jegy, a' melly meg-ójj, hogy a' többek között-el ne olvadjunk.“²⁾ A folyóirat legjobb eszköz a nyelv tisztítására és terjesztésére; ez is egyik oka az Urania megindításának. — Ám a nyelv-művelés nem egyetlen eszköz: „Szent, áldott, és jó Dolog a' Nyelven magán dolgozni . . . De még ez, nem elég! . . . A' Nyelv nem Tudomány, a' Szó, Beszéd nem Böltsesség . . . Kúltsa a' Tudományoknak, Út, Mód, Eszköz. a' Böltselkedésre . . . A' száraz, velőtlen, és ízetlen Grammaticalis Regulák nem vernek Gyökeret . . . Mennyi szörnyű, idomatlan

¹⁾ Győr, 1793.

²⁾ Uránia, Bé-vezetés, 1794.

Fajzásokat szültt ez a ' Grammaticalis Epidemia? — Elborította a' sok Kortsszók', idéetlen Faragású, Hangú, a' Nyelv' Természetével ellenkező, és Fület sértő Kortsszók' Sáskaserege egész Litteratúránkat, — és ezt Nyelvmívelésnek neveztük!" — A szertelen purizmust, vagy ahogy ő nevezi: puritanizmust okolja ezért az elfajulásért. Eliezi a meghonosodott idegen szavaknak idéetlen újakkal való helyettesítését; szükségünk van rájuk, hisz „Nyelvünk ezen tekintetben szűk, és szegény!” (Ezt mondja KÁRMÁN, aki a maga idejében a legtisztább magyarságú írók közé tartozik!)

De még jobban bántja őt az ízlés hiánya és félreérthetetlenül DUGONICS Etelkájára, meg az előszavára célozva mondja: „Tellyesek Könyveink az illetlen Tropusokkal, motskos Allusiókkal, mellyeket mi Szépségeknak gondoltunk; némelylek befogadták a' Példabeszédeket, minden Külömbőség nélkül és azokat mind ugyan annyi Gyöngyszemeknek lenni állították, ha szinte melly idéetlenek, illetlenek“.¹⁾

KÁRMÁN kárhoztatja az idéetlen szócsinálást, de azért él BARTZAFALVI, BARÓTI, FÖLDI, meg a hírlapok tetszetősebb új szavaival. Ő maga tudatosan csak egyet csinált: *monda*, a német 'Sage' jelentéssel;²⁾ negyedszázad alatt ő már a harmadik, ki ezt a szót KALMÁR és DUGONICS után megcsinálta, de a mai jelentés tőle való. Ide vehető még az *indít'ok* rövidítés a 'gazd'asszony'-féle szavak példájára.

93. Nem barátja a nyelvújításnak SZIRMAY ANTAL sem, aki a „Hungaria in parabolis“ második kiadásában (1807, 27. l.) nevetéséggé teszi, kivált BARTZAFALVI újításait: „Aduocatum hactenus Prokator vocarunt *Ügyész*. Fiscalem *Ügyvéd*. Scribam hactenus Iró-Deák *Írás* . . . Vniuersitatem . . . *Mindenesség*. Rectorem Vniuersitatis *Mindenesség Mindenesse*. Instantiam *Kéreményes írás*, eius indorsatam *Hátasítmány* . . . Pecuaris nundinas *Marhadalom*.“ Egy levelet közöl, melyben a *Magyar tudákosság* candidatusa új magyar nyelven jelentést tesz egy tüzesetről (valószínűleg saját koholmánya): „Itt Kassán nagy *gyuladék* tegnap előtt támadott. Úgy hallik: hogy *gyujtás*zok támadása volna. Már-is néhány *gyujtás*zok ell fogattatván, a' *Rab tárnak belöletébe* lakat alá zárattattak, a' honnan ki hozattatván, 50 pácza *ütemények* adattak az *állólatyok*-

¹⁾ Nemzet csinosodása.

²⁾ Eldorado. Egy monda (l. jegyzetét).

nak felületére . . .“ stb. Ez újításoknak műve, hogy: „idiomatis Vngarici enunciationem ipsi natiuo Hungaro perplexam reddiderunt, imo genuinum eius sensum depravarunt.“

Irodalom: HAJNAL DÁVID, Kármán mint nyelvmivelő. Bp. 1899; WEIDINGER JÓZSEF, Kármán magyar nyelve. Nyr. X, 455 [Mind a kettő hibás szöveget vesz alapul]; KULCSÁR ENDRE, K. J. a nyelvművész. Nyr. XXX, 1; SIMAI ÖDÖN: MNy. VI, 262.

94. A Debreceni Grammatika. Az ortológiának az előbb tárgyalt támadásai, gúnyosak és komolyak, inkább csak ötletek, egyéni vélemények voltak, szilárd, tudományos alap nélkül, s ezért nem is volt meg kellő súlyuk. Teljes tudományos fegyverzetet és készületet a neológia ellenpártja a Debreceni Grammatikában kapott. — BESSENYEI óta egyre jobban sürgetik a szótár s a nyelvtan elkészítését; az utóbbi valóra vált, mikor GÖRÖG DEMETER és KERÉKES SÁMUEL, a „Hadi és más nevezetes Történetek“ szerkesztői 1789-ben pályázatot hirdettek jó magyar nyelvtanra. A bírálóbizottság, DOMOKOS LAJOS, HUNYADI SZABÓ FERENC, SZIKSZAY GYÖRGY és BENEDEK MIHÁLY, mind debreceniek, a pályadíjat megosztotta a beérkezett öt munka közt, de aztán valamennyit felhasználva, HUNYADI SZABÓ FERENC szuperintendens, BENEDEK MIHÁLY, GÁL ANDRÁS és SZIKSZAY GYÖRGY prédikátorok, SZILÁGYI GÁBOR, KOCSI SEBESTYÉN ISTVÁN professzorok, DOMOKOS LAJOS városi főbíró, BÜSZÖRMÉNYI PÁL és DOMOKOS IMRE szenátorok új nyelvtant írtak,¹⁾ mely 1795-ben Bécsben SZÉCHENYI FERENC és NUNKOVICH GYÖRGY pécsi kanonok, c. püspök hathatós anyagi támogatásával, a bécsi Magyar Hirmondó költségén meg is jelent: „Magyar Grammatika, melyet készített Debreczenbenn egy magyar társaság“ cím alatt s melyet az irodalomban Debreceni Grammatika néven szokás idézni. A pályaműveket magukat szerzőik külön nem adták ki, kivéve GYARMATHI SÁMUELT, kinek „Okoskodva tanító magyar nyelvmestere“ 1794-ben, tehát még a Debr. Gr. előtt, ugyancsak egy nagylelkű pártfogó segítségével megjelent. A bizottságtól legjobbnak ítélt mű, FÖLDI JÁNOSÉ, kéziratban maradt s csak 1912-ben látott napvilágot a RMKtárban (28. szám). A debreceni bizottság ugyanis elvileg nem értett egyet Földivel, bár nyelvkönyve felépítésével, szerkezetével meg volt elégedve. Földi inkább neológus hajlamú s a nyelvbővítésnek négy

¹⁾ KAZINCZY még nem ismerte a hiteles névsort, l. Magy. régiségek, 1808, előszó XXX; Kaz. Lev. XI, 252; hitelesen kiderítette nemrég HARSÁNYI ISTVÁN: Irod. Közl. 1925, 122 és 1927, 274.

forrását is ajánlja (avúlt törzsokszók kikeresése; „szó-folytatás“: képzés; összetétel; idegen szavak „lágýtása“, azaz magyar hangzásúvá tétele (XXXV—XXXVII. §.); a debreceni bizottság elvben ortológus volt s ezért szerkesztette meg a pályamunkákból a maga művét, a Debreceni Grammatikát. Megállapítható a német nyelvújító mozgalmakkal való kapcsolat is; míg FÖLDI a GEDIKE—WIELAND-féle újítást-pártolók irányával tartott, addig a Debr. Gramm. a merev GOTTSCHED—ADELUNG nézetét vallotta.

A Debr. Gr. nemcsak rendszerező, tudományos munka, hanem harcos könyv is a már-már minden korlátot ledönteni készülő neológia ellen, de korántsem az a vaskalapos, maradi lelkű mű, milyennek a neológia, KAZINCZY és köre híresztelte. A nyelvet grammatikus szemmel késznek, befejezettnek tekintette, nem pedig folyton változó, fejlődő működésnek; tételeit megdönthetetlen törvényeknek tartja, melyeken belül minden, kívülük semmi módosulás nem lehetséges. Bár sokszor él a „rút, dísztelen“ jelzővel, esztétikai, stilisztikai érzéke nincsen, tehát a szépírónak semmi jogot nem ad a nyelvvel való önkényes bánásra.

Elveit főképpen az Előljáró Beszédben fejtegeti: amennyire örvendetes, hogy a magyar nyelv mindinkább hódít, annyira kárhozatos, hogy sok „szükségtelen és helytelen“ új szót csinálnak, melyek „Nyelvünk ékesítése helyett, annak rútitására 's rontására szolgálnak“ (XVI. l.). „Az új Szók' tsinálása . . . nem tilalmas, sőt hasznos és kellő, kivált a tudományokban,¹⁾ de csak úgy, ha helyesenn léssen.“ Főlöszleges új, szokatlan szavakat koholni a meghonosodott és megszokott idegenek helyébe, tehát BARTZAFALVI és társai erőszakos purizmusa nem helyes. A sok illetéktelen fordítás erőltetett, homályos és idegenszerű szólásokat és kapcsolatokat teremtett a tiszta magyarság kárára (XVII, XX). Oka ennek, hogy a hagyománytól, a közszokástól eltértek. A tiszta magyarság pedig a vegyítetlen köznép ajkán van (XVIII), „akármely derék és magas dolgokat is elő lehet a Köznép Nyelvén adni, nem is jó Magyarság az, a' mellyet a köznép könnyenn meg nem ért“ (XIX, XX). „A Származtatásról, vagy a Szók' formálódásáról“ szóló XI. rész és az I. Tóldalék részletesen előadja a szóképzés szabályait, pontosan megkülönbözteti a névszói névszó- és igeképzőket s az igei ige- és névszóképzőket, ezeket jegyzékbe is foglalja (§. CXVI), az egyes

¹⁾ l. 90. pont, KAZINCZY Szigvárt-bírálatát.

cikkekben egyre utal a hibásan képzett új szavakra. Az I. II. Toldalékban pedig felsorolja a töveket, a „rég Magyar Gyökér-Szó“-kat (241—299). Evvel, szakasztottan úgy mint ADÁMI, akaratlanul is felbiztatja a nyelvújítókat az elvonásra, a „magokban nem érthető“ gyökérszók önállósítására, s a nyelvújítás szavainak története csakugyan nem egyszer a Debr. Gr.-ra, mint forrásra utal. Az V. Toldalék sorra bírálja „A Magyar Nyelv Regulái (v. Analogia) ellen tsinált Új Szók“-at; ez az első rendszeres Antibarbarus kátéja az ortológiának, kiindulópontja és forrása sok elkeseredett vitának, szertára az érveknek és cáfolatoknak.

Irodalom: FÖLDI JÁNOS grammatikája, RMKtár 28. sz. — SZVORÉNYI, Fejl. 16. — BÁRDOS 87. — MIXICH LAJOS, A Debr. Gr. bírálói [Hunyadi részességét tagadja]: EPhK. XXIX, 184. — TÖRÖS LÁSZLÓ, Kik irták a D. Gr.-t? MNy. XXIII, 477; — HARSÁNYI I. Irod. Közl. 1927, 274. SIMAI Ö., A Debr. Gr. a nyelvújítás ellen; MNy. VIII, 115; IX, 29, 163, 323; Nyr. XLI, 320. — TOLNAI, A Debr. Gr. és az elvonás: Nyr. XXXIII, 211.

95. A SZAKLÁNYI-HUNYADI-féle levél. Ugyanebben az 1795. esztendőben jelent meg a bécsi Magyar Merkurius todalékában (41—46. l.) egy gúnyirat a nyelvújítás ellen, melyet bátran a Debr. Gr. melléktermékének lehet nevezni. Alakjára nézve nagyon hasonlít BARTZAFALVI búcsúztatójához. Pestről, febr. 10-én küldi be valaki az 1794 „Rák oroszlán havának“ (júliusnak) 29-éről keltezett levelet, melyben bemutatja az ujj Magyarorságot, a levél szövegébe iktatva BARTZAFALVI, DUGONICS, RÉVAL, BENKŐ s még másoknak feltűnő szóújításait, akik a pozsonyi Magyar Hírmondó köréhez tartoztak.¹⁾ A kicsúfolt szavak és a Debr. Gr. V. Toldalékának szemmelátható egyezése nyilvánvalóvá teszi, hogy ez a gúnyirat a Debr. Gr. szerkesztőségének kohójából kelt. KAZINCZY SZAKLÁNYI ZSIGMOND, nagyváradi prédikátort tartotta szerzőjének, s innen majd egy századig a levelet a „SZAKLÁNYI-féle pamphlet“ néven idézik. Kiderült azonban, hogy a levél szerzője HUNYADI SZABÓ FERENC, akinek része volt a Debr. Gr. megszerkesztésében (megh. 1795. júl. 7), SZAKLÁNYI ZSIGMOND pedig alkalmasint a beküldője és terjesztője.²⁾

Irodalom: SZILY K. Gúnyirat a nyelvújítók ellen 1795-ből: Irod. Közl. XI, 182. — SZÉLL F. A M. Merkúrius gúnyiratai. MNy. IV, 133. — SIMAI, Folnesics: Nyr. XLI, 320.

¹⁾ A levél betűszerinti szövegét l. Irod. Közl. XI, 182.

²⁾ MNy. IV, 133.

96. A M. Literaturát illető Levél. A Debr. Gr. köréből származónak kell tekintenünk a bécsi Magyar Hírmondó 1796. évfolyamában (402. és 425. II.) megjelent és szintén Pestről keltezett bírálatot NAGY SÁMUELNEK Psychologia Campéből, 1774-ben névtelenül kiadott fordításáról. A bírálat címe: „A' Magyar Literáturát illető Levél“. Hangja komoly, érdekes szó- és jelentésmagyarázatokkal van teli; a Debr. Gr. érveivel hibáztatja a rossz új szavakat, de főleg az új, színes, eleven, de szokatlan stílus ellen fordítja fegyverét. A költői szólamokat, elevenítő jelzőket, képeket, átviteleket „különös tzifraság“-nak, „a' beszédben való helytelen bujálkodás“-nak, „vakmerő, és a' jó gusztussal, 's a' valósággal ellenkező képzelődés“-nek nevezi; mindent szószorosan vett jelentéséből tekint, költőiség iránt semmi érzéke nincs, szóval a legszárazabb és legridegebb grammatikus ortológia alapján áll. Jelentősége, hogy amit a Debr. Gr. csak előbeszédében érint, részletesen boncolgatja az új stílust, s ezért a legfontosabb vitáit a Debr. Gr. és a Mondolat között.

Irodalom: SIMAI Ö. Adalék: MNy. XV, 68.

97. A nyelvújítás e korbéli elleneseihez tartozik a korábban említett ARANKA is, aki A Magyar Nyelv-mívelő Társaság munkáinak első darabjában (1796) teljesen a Debr. Gr. szellemében ítéli meg a szóújítást; HATVANI ISTVÁN pedig támadja a *Mesékben* (Debrecen, 1799.)

Irodalom: SIMAI: MNy. IX, 167. — PERÉNYI J. Aranka társasága: Irod. V, 363., MNy. XIII, 189.

98. Nem mellőzhető PETHE FERENC sem, aki húsz évvel később a legbuzgóbb szófaragó volt s aki ez időben a „Gazdaságot Tzélozó Ujság“-jában (1796 jún. 28) nem győz eleget gúnyolódni „a p[ozsony]i Magyar Szó Hámorban véres verejtékkal munkálkodó“ szógyártáson.

Irodalom: IMRE S. Tan. 66. — SIMAI: MNy. IX, 168.

A Debreceni Grammatikával lezárul a nyelvújítási harc első szakasza, mely BARTZAFALVI mentőlevelétől számítva, egy évtizedig folyt s látszólag az ortológia győzelmével végződött.

A szaktudományok.

99. A jog. Az ortológia első támadásai az újítást főleg a szépirodalomban üldözték; a tudományban és a hivatalos nyelvben megtűrték, sőt szükségesnek is nyilvánították. Maga a Debr. Grammatika bő lajstromát adja a nyelvtudományi mesterszavaknak, melyeknek nagy része, igaz, az anológia, azaz a hagyományos nyelvszókás szerint alkotott újítás.

Tiszti Szótárak. A politikai, közhivatali, törvénykezési nyelv leginkább érzi a magyar műszók hiányát, mióta nemcsak a közóhaj, hanem a törvényhozás is kimondta a latin nyelv fokozatos kiküszöbölését (az 1790.-91. évi XVI., az 1792. évi XVII., és az 1805. évi IV. törvénycikk). Így készült GEORCH ILLÉS Honnyi törvény című négykötetes műve (1804—9), majd Pest vármegye kezdeményezésére a Tiszti Szótáraknak hosszú sora, melyeknek elkészítésében a szakjogászokon kívül nyelvtudósok és írók is résztvettek (RÉVAI, VERSEGHY, KISFALUDY SÁNDOR, PÁPAI SÁMUEL stb.). Az 1790—91-es országgyűlés RÉVAI igazgatására bizottságot küldött ki, hogy az akadémia felállításának kérdésével foglalkozzék. A bizottság LUBY KÁROLY és VAY ISTVÁN fogalmazásában 1792 nov. 21-én el is készült egy terv; ebben c) pont alatt a latin műszavaknak magyarokkal való helyettesítése és ilyen célú szótár szerkesztése is ki van mondva. Az 1807-i országgyűlés elé ez a bizottság egy munkálatot terjeszt, mely a műszók megállapításában erősen szembehelyezkedik az erőszakos nyelvújítással; úgy látszik, alapos oka lehetett rá, mert 1806-ban RÉVAINAK, a pestmegyei tiszti szótár megszerkesztésekor erős harcot kellett vívnia a BARTZAFALVI-féle torz szavak ellen és KULTSÁR ISTVÁN a Hazai Tudósításokban (1806: 51, 134, 142) óva int a „törvényes szók” erőszakos magyarosítása ellen.

Irodalom: VISZOTA GYULA, A tiszti szótárak: NyK. XXXV, 194; — KULCSÁR ENDRE, Adatok: Nyr. XIII, 510; — DOKTOR K. A regnicolaris deputatio véleménye: Nyr. XVI, 133; — SIMAI Ö.: MNy. IX, 26; — VELLEDETS L.: MNy. VIII, 18; — Vö. még Nyr. XII, 122; XIII, 510, 556. — SZÉCHENYI ISTVÁN, Napló II. CXL. l. 1926. — SZEKFFŰ Gy. A m. államnyelv. 1926. 57—58, 288. — A Tiszti Szótárak könyvészeti adatait l. SÁGI ISTVÁN, A m. szótárak könyvészete. 1922; 279—280. szám.

100. A természettudományok. Míg a hivatalos nyelv szóújításait részben a bizottságokban való dolgozás, részben olyan

kiváló nyelvészek együttműködése, mint RÉVAI, VERSEGHY, irányította és fékezte, addig a többi szaktudományban természetes nyelvérzék, józan okosság egyrészt, de egyéni önkény, röpke ötlet és nyelvtudományi járatlanság másrészt, a legcsodálatosabb gyümölcsöket termette. Az elv ez volt: mindent magyarul és minden áron magyarul! DUGONICS, ki egy csapásra megalkotta a mennyiségtudományok műnyelvét és szókincsét, serkentő például szolgált, hogy egy-egy szak művelői teljesen és gyorsan megcsinálják tudományuk magyar műnyelvét. Majd minden könyv szerzője emlegeti a nehézségeket, mellyel ilyen mű fordítása vagy megírása jár, számot is ad rendszerint a követett módokról, a szertelen buzgalom azonban a legtöbbjét ingoványos talajra viszi, és szilárd alapnak tünteti fel a mesterségesen kiesztelt szócsináló elméleteket. Igaz, hogy e tudománykörökben, különösen a természettudományban nagytömegű, ezrekre menő szavakat kellett kitalálni, s ezért a szóújítás e téren gyakran szócsinálásba téved, mely egy-két évtized múlva BUGÁTÉK működésében folytatódott és tetőződött. Elévülhetetlen érdemük azonban, hogy a régiségnek s a népnyelvnek kincseit felkutatják s a tudományos nyelv részévé teszik, a műnyelvet és a műszótárt megállapítják s az ingadozásokat kirekesztik. Legtöbb érdemük ebben a következőknek van: BENKŐ FERENC (Magyar Mineralogia 1786); BENKŐ JÓZSEF (Téli bokréta 1781; fűvészeti levelei a M. Hírmondóban 1780-tól; „fűszéres [!] nevezetek“: növénytan szótár, megjelent MOLNÁR könyvházában 1783 és VESZELSZKI Fa- és fűszerkönyvében 1798); NAGY SÁMUEL (Istennek jósága 1794 és 1798); FÖLDI JÁNOS, a debreceni tudós világnak ez az oszlopa, aki először szigorú bírálat alá vette a meglévő anyagot (Rövid Kritika 1793), majd LINNÉ szigorú rendszerét vezeti be nálunk (Természeti História 1801, melynek kéziratából MÁRTON JÓZSEF 1799—1800-i szótárába már előbb fölvette a szavakat); NYULAS FERENC (Az erdélyországi orvosvizeknek bontásáról 1800).

101. Debreceni Fűvészkönyv. Valamennyit betetőzi a FÖLDI JÁNOS elveit követő, fejlesztő és munkásságát befejező Debreceni Fűvészkönyv (Magyar Fűvész Könyv 1807, Orvosi Fűvész Könyv 1813), DIÓSZEGI SÁMUEL műve, az első részben FAZEKAS MIHÁLY buzgó közreműködésével. Ez a maga idejében is hatalmas mű a fűvészetre nézve az, ami DUGONICS Tudakossága a mennyiség-tudományra. LINNÉ rendszerét a maga teljességében átülteti a magyar növénytanba és megalapítja a fűvészet műnyelvét és műszó-

tárát. DIÓSZEGI mind a két részben lelkiismeretesen számot ad eljárásának okairól és módjairól: „sok új neveket kellett készíteni“, mert „felette sok plántáknak még semmi magyar nevek nem volt“, soknak pedig „alkalmatlan vagy bitang nevek volt.“ (Magy. Fűv. VI). Mindenekelőtt minden egyes növénynek egyetlenegy nemi (genus) nevet kellett megállapítani, aztán egy-egy nemen belül jelzővel a fajok at (species) megkülönböztetni, ahogy LINNÉ rendszere kívánta. DIÓSZEGI az Orvosi Fűvész Könyv Toldalék Laistromaiában (353. l.) pontosan felsorolja a nevek forrását:

A) népi nevek, ezek közé kell számítani a régi növénytani irodalomból átvett hagyományos neveket is. Ezek közül, FÖLDI JÁNOS kritikájának elvei alapján kiselejtezte a „botránkozató, babonás, helytelen tsűf és gyalázatos“ neveket; a változtatásokat pontosan feltünteti a IV. Laistrom (363. l.), amelyben a Régi Nevek, az új Megállított Nevek és a Deák Nevezetek oszlopokban egymás mellé vannak állítva.

B) Az új nevek, mégpedig: 1. azok, melyek „vétettek a' Nemi tízímerekből“, azaz a nem (genus) jellemző sajátágaiból, mert akkor helyes a név, ha „mintegy magától [a növénytől] kérjük meg a' nevét“ (Magy. Fűv. VII): *boglárfa* (Platanus), mert termése boglárszerűen lóg a gallyakról; *korpafü* (Lycopodium), mert termése korpaszerű; *tsalmatok* (Hyoscyamus), mert tokalakú termése olyan mint a török csalma, turbán; — 2. a termet, minéműség után alkotott nevek: *bajuszfü* (Crypsis), levele hosszú, keskeny; *bokrétafa* (Aesculus), virága bokrétásan nő; *fogasír* (Dentaria), gyökere vagy: *íre* pikkelyes, fogas; — 3. a termőhelyről vett nevek: *földike* (Bulbocodium) termése föld alatt nő; *kertéke* (Hortensia), a kert dísze; *tórongy* (Caulinia), szárai rongyszerűen úsznak a tóban; — 4. valami tulajdonságról vett név; *fakín* (Loranthus) fán élősöködő; *gólyahír* (Caltha), virágzása megelőzi a gólya érkezését; *ebír* (Dactylis) kutya eszi gyomorfájáskor; — 5. deákból (legtöbbször görögből) fordított nevek: *aranyvirág* (Chrysanthemum), *libatopp* (Chenopodium), *kecskedész* (Tragopogon) a régibb, ugyanúgy készült, de „dísztelen“ *bakszakáll* helyett; — 6. deákból „lágýtott“, azaz magyaros hangzásúvá tett nevek: *galaj* (Galium), *iringó* (Eryngium), *kukuba* (Cucuballus), *csilla* (Scilla).

DIÓSZEGI a nevek kitalálásában bámulatos leleményt tanusít, de határtalan merészséget is; itt-ott szolgál ugyan mintául egy-egy régi név, legtöbbször azonban kiméletlenül legázolja a szóképzés,

összetétel hagyományos sorompóit, csonkít, kurtít, összeolvaszt, bekebelez tekintet nélkül. Képzés: *foszlár* (Cardamine), mert termése felfoszlik; *hulláng* (Dodecatheon), mert szirma hátrahull; *zuzmó* (Lichen), mert mint a zuzmara ül kövön fán; — összetétel: *kötör* (Saxifraga) a latin szó elemeinek fordítása és csonkított összetétele; *tsükküllő* (Centaurea): *cső*-ves virágai *küllő*-szerűen állanak vackukon; *magár* (Nardus): magjai árszerűen hegyesek; *kanafáj* előbb *táikanaf* (Lanium), mert a hajlott, *kanaf*-alakú virág *áj*-a: nyílása tátva van; — csonkítás: *dereley* (Imperatoria), termése *dereleye*-alakú; *durca* (Leersia), termése érdes, *durcás*; *fintor* (Melampyrum), a virág ajaka szélén kifintorodott; — egyéb különösségek: ha van *liliom*, lehet más növény *siliom* (Hemerocallis); ha van *kapor*, lehet *gyapor* (Smyrnum); ha van *szittyó*, lehet *szattyú* (Tussilago); ha van *pimpó* (Potentilla), lehet *timpó* is (Tormentilla), csak a magyar és a latin név *p*-je helyébe, a latin *t*-jét kell tenni a magyarban. Valósággal kifogyhatatlan a szócsinálás módjaiban s azonfelül arra is törekszik, hogy a nevek tetszetősek, jöhangzásúak legyenek. Az iskolában azonban nem nagyon kellettek az új nevek, mert a „tanulásban igen nagy akadály“ voltak. Két-három évtized mulva Bugát és társai folytatják Diószegit, és leleményben ugyan nem, de mennyiségben jóval meghaladják alkotásait. Örök érdeme marad mindazáltal a műnyelv megállapítása, melynek haszna jóval fölözi a nagyrészt halvaszületett szavakat. ARANY ÍGÝ ÍTÉLI meg a természettudósok nyelvi újításait: „...óhajtani lehet, hogy aki még nyelvünkben újít, azt a népnyelv, népi észjárás oly teljes ismeretével, s oly romlatlan nyelvérzékkal tegye, mint Diószegi, Fizekas és Földi.“¹⁾

Irodalom: Tolnai V. Nagy Sámuel új szavai: Nyr. XXI, 223; — Fialowski Lajos, A természetrajz műnyelve: Nyr. VII, 75 sk., 501; — Bárdos 94 sk., Kardos Albert, A Debreceni Fűvészkönyv: MNy. III, 438, Nyv. XXXVII, 213. — Növénytani Közlemények Diószegi-füzete. 1907. — Csapodi I., Diószegi mint nyelvész. Növt. Közl. VI, 96. — Csürös Ferenc, A Debr. Fűvészkönyv és írói. 1907. — Vö. Hellebrant, könyvészetét: EPhK. 1908, 534; 1909, 515; 1910, 473. — Gombocz Endre, Linné és a magyar botanika. 1914.

102. Kováts Mihály ez időtájban adja ki, *Chemia vagy természet titka* c. művét, az első, magyarnyelvű vegytant (1804—1808). Mindent a kar s mindent tud is magyarul kifejezni. Nem

¹⁾ Nyr. VII, 459.

olyan vakmerő, mint DIÓSZEGI, nem is olyan leleményes, de azért nem jó zavarba sohasem, ha magyar szót kell tenni az idegen helyébe. A chemikus *tikkács*, a patikus *szerács* az *acidum savany* (később *sav*). Kevés szava maradt meg (*kórház, műszó, tűzálló*), de ösztönzőleg hatott a vegytani műnyelv kialakulására.

FARKASFALVI FARKAS FERENC 1808-ban adja ki névtelenül „Napoleon Frantzia Birodalom Tsászáranak“ életét igen sok új katonai, politikai műszóval (*árkolat, csatasor, emlékjegy, évnep, hajóhad, hatáskör, segéd(-csapat, -őrség, -nép, -sereg), tűz(-fegyver, -szer, -torony) világháború*). Legtöbb szava helyes és ügyes alkotás, leginkább összetétel.

FÁBCHICH JÓZSEF, aki RAJNISSAL és RÉVAIVAL egyideig a „győri triászt“ alkotta, a legbuzgóbb, bár nem legszerencsésebb újítók közé tartozott. „Magyar Calepinus“-ában, mely kéziratban maradt, ötödfélezer szó van, ami PP.-ből hiányzik. Újításait a klasszikusokból tett fordításai vitték az irodalomba, de még inkább tanítványai, köztük PÁZMÁNDI HORVÁT ENDRE, kiket egyre buzdított a régi, népi és új szavak tanulására. Szavai közül közkeletűek: *előszó, hangjegy, nyelvzavar, viziló*; a *vágány*-t ő is kitalálta: caesura jelentésben; mivel a nép nyelvében meglehetősen dísztelen jelentése van, ARANY *sormetszet*-tel helyettesítette.¹⁾

Ide kell még számítani, bár KAZINCZY fellépte után működik legbuzgóbban, PETHE FERENCET, aki 1796-ban még ortológus hajlandóságot mutatott, de hovatovább a legszélsőbb neológusok közé került. Neki is főtörekvése a tudományos műszavaknak megmagyarosítása és általában a magyar nyelv tisztasága; ez utóbb a szélsőséges, meg nem alkuvó purizmusba vitte. PETHE főképp a gazdasági szaknyelv művelője. Könyvei és gazdasági folyóirata²⁾ teli vannak nyelvi megjegyzésekkel, fejtegetésekkel és a magyarságra való buzdítással; külön rovatot nyit: a „Magyar Nyelvnyomozó“-t az új szavak ajánlására és megvitatására.³⁾ A nyelvkeverőket, úgy mint előbb BESSENYEI a Philosophusban, egy csupa idegennel tömött „Diskursus“-ban csúfolja. Az új szavakat általában pártolja, néha azonban, nem tudni miért, egyikét-másikát elveti. Szereti az „aggodt“ szavakat felfrissíteni; ha kell, maga farag, néha nagyon is korcs-

¹⁾ Magy. Nemz. Versidom. II. elején.; vö. VIRÁG B. epistoláját: Kazinczi Ferencnek.

²⁾ Nemzeti Gazda. 1814—1818.

³⁾ Nemz. Gazda. 1814. 35. szám.

szavakat. Végső esetben az idegen szót is befogadja, de mint több elődje, magyarossá teszi, lehetőleg a felismerhetetlenségig: „...legjobb annyira kitekerni a nyakát, hogy rá ne ismerjünk, ki ebfia.“ Megmaradt szavai: *adat, állatvilág, együttható, hányados, közbirtokos, országnagy, párhuzamos, pincér, szabott ár, szélütés, tizedes szám.*

Irodalom: KOOS GÁBOR, Kováts Mihály vegytani szavai: Nyr. XII, 326, 367; BÁRDOS, 104; — SIMAI Ö. Farkas Ferenc Napoleon-fordítása: Nyr. XLIV, 106; — BARTHA GYÖRGY, Fábchich József. Esztergom 1899; BÁRDOS 82; — Pethe F.-ről: TAKÁTS SÁNDOR, Részl. a nyelvúj. harc. történetéből: Kath. Szemle 1890; BÁRDOS 108; — VÁCZY J. A nyelvújítás győzelme. Akad. Érték. 1909, 10.

103. A nyelv tudomány. A nyelvtudomány hivatásos művelői természetszerűen ortológusok, legalább elvben azok; gyakorlatban többé-kevésbé belesodrónak a neológia áramlatába, s ha maguk nem úzik is a szócsinálást, egy-két új szó kikerül az ő tolluk alól is; a nyelv szokással nem ellenkező újításokat önkéntelenül használnak is írásaikban.

MÁRTON JÓZSEF, a kiváló szótáríró „A' Magyar Lexicon szükségessé váltáról“ szóló értekezésében¹⁾ szigorú ortológusnak mutatkozik, aki a Debr. Grammatika alapján áll: „... a' jó móddal készült Lexicon gátolhatja meg kiváltképen a' fordítókat, hogy nyelvünkbe vagy (1) szükségtelen új, vagy (2) idegen szókat 's (3) más nyelvekhez alkalmaztatott kifejezéseket be ne hozzanak 's azokkal nyelvünket kelleetlenül ne bővítsék, rontsák, kortsosítsák“. Hasonlóan szól BERTUCH természethistóriai képeskönyvének fordításában (1810—16). Még szótárait is *lexiconnak* és *szókönyvnek* nevezi, hogy az ortológiától sokszor megrótt *szótár* szót le ne írja, de a szövegben már enged a gyakorlati követelésnek. Bár kijelenti, hogy: „... a' számos új szók közül, mellyek tíz-tizenkét esztendő óta támadtak, tsak az olyanokat vettem fel, a' mellyek közönségessé lettek“²⁾, a szóanyag gyűjtése „a' régi és új magyar könyveknek olvasása“ eleve kizárta a grammatikai ortológiát, és a hasznosság és használhatóság elvénél fogva kényszerítette bizonyos megalkuvásra. Szótárai, melyek 1799-től 1823-ig valóságos krónikái az irodalmi és köznyelv fejlődésének, ép ezért mellőzhetetlen források annak megállapítására, mikor és mennyi idő alatt lett valamely új szó közkeletűvé.

¹⁾ Pozsony, 1802, a M. Hirmondó melléklete.

²⁾ Lex. 1800, Előlj. besz. XVI.

Az egybevetés ki is derítette, hogy a legszélsőbb és legmerészebb szójúításokat mellőzve, MÁRTON a szótáríró lelkiismeretességével sorolja be a megszokottá vált új szavakat művébe. BARTZAFALVI, BARÓTI, FÖLDI, DUGONICS, RÉVAL, BACSÁNYI, BENYÁK, RAJNIS, MARÓTHI, MÉSZÁROS, GYADÁNYI, RÁT MÁTYÁS, VERSEGHY, KAZINCZY, a M. Hirmondó s a többi újság, szóval az egész irodalom nyelvi gyarapodása helyet talál szótáraiban; gyűjt és gyűjtet tájszavakat, mesterszavakat, szóval mindent, ami egy nagyarányú szótárba való. Könyveinek sok kiadása, szótárán kívül magyar nyelvtanait és olvasókönyveit sem szabad mellőznünk, világossá teszi, hogy MÁRTON-nak a nyelvújítás eredményeinek elterjesztésében és meggyökereztetésében igen nagy része volt s KAZINCZYNak nem volt igaza, mikor őt maradi debreceni-nek tartja. MÁRTON mérsékelt neológus volt, csak az idegenszerűségek kérdésében maradt meg erős magyarságú debreceninek.

Irodalom: SIMAI Ö. M. J. mint szótáríró: NyF. II.; SIMAI Ö. M. J. és a nyelvújítás: Nyr. XXXI, 319, 390; BUZÁS Gy. Németes összetételek: NyF. XLI, 13; — SIMAI Ö. Kazinczy és Márton: MNy. IX, 405.

104. SÁNDOR ISTVÁN igen sokfelé ágazó munkásságával szintén érdekes képét mutatja az elvileg ortológus nyelvésznek s a gyakorlatilag neológus írónak. Mint író nyelvileg erősen FALUDI hatása alatt áll, különösen fordításaiban (Svédí grófné 1778, Jelki András 1791, Ovid 1792, Úti levelei 1793) és mesterének módján, tehát a nyelvszokás határai közt újít. RÁT MÁTYÁS M. Hirmondója ébreszti fel benne a nyelvtisztításnak, az idegen szó kerülésének ösztönét, mely hovatovább szélső purizmusig fejlődött. Ez teszi őt nyelvújítónak is. A Sokféle (1791—1808), a Magyar Könyvesház (1803) és a Toldalék (1808, az első nyelvtörténeti szótár-kísérlet) foglalja magában nyelvészeti, nyelvjavító és újító munkásságát. Purizmusa nemcsak a deák, hanem a német, tót, oláh jövevényszavak ellen is irányul. Ezért kutatja fel a régiséget és a tájszólásokat. Az írók új szavait a maga módján bírálhatja s nem egy kifogást tesz helyeségük ellen. Toldalékába felveszi a helyesnek tartottakat; a „szófaragásban“ legszerencsésebbeknek tartja MOLNÁR JÁNOST és RÁT MÁTYÁST.¹⁾ Saját nyelvújításának célja az idegen szavak irtása, a hibás alkotásúaknak helyesekkel való pótlása, és a hibás jelentésűek helyesbítése. Módjai: 1. avúlt szavak felelevenítése.

¹⁾ Sokf. VIII, 92.

Ide számítja ő a gyökérszavakat is, melyek legtöbbször az igék jelentőmódbeli jelenének egyes harmadik személyében mutatkoznak. Ezek szerinte valamikor főnevek is voltak.¹⁾ „Miért ne lehetne ezen szavainkat is újra feléleszteni?“²⁾ Toldalékába tehát fölveszi ADÁMI, WAGNER-Phraseologia, KALMÁR, BARÓTI, DUGONICS, a Debr. Grammatica efféle szavait, megtoldja a maga kikövetkeztetett gyökeivel: *éd, fegy, ind, láz, tév* stb. és nagy R betűvel jelzi, hogy: „régí szó“. — 2. összetétel és 3. képzés; ezekben szigorúan analogia szerint jár el. — 4. német összetételek fordítása: *bérrkocsi, iskolatárs, mellkép, vérrokon, tanhely.*³⁾ — 5. idegen szavakat magyar hangzásúvá tesz, különösen földrajzi tulajdonneveket; ezek közül megmaradt Leipzig *Lipcese, svéd, angol*. A hónap-neveknek is magyar neveket szán, mint többen előtte is, utána is.⁴⁾

Irodalom: RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN, Sándor István nyelvtudomány: NyF. LX, 67. (jegyzetben bő irodalom); bírálja SIMAI Ö.: Nyr. XXXIV, 156, XXXIX, 17; SIMAI Ö. Faludi hatása Sándor Istvánra: MNy. XI. 167, 348. — NAGYSZIGETHY K.: S. I. életben maradt szavai. Nyr. XV, 22.

105. RÉVAI. A nyelvtudomány leghivatottabb művelői, RÉVAI MIKLÓS és VERSEGHY FERENC pályájuk első felében, mikor mint gyakorlati nyelv-művelők költeményekkel gazdagítják az irodalmat, neológusok; második felében, mikor a nyelvvel mint elméleti tudósok foglalkoznak, ortológusok. RÉVAI, a prózai előadásban FALUDINAK, a klasszikus verselésben MOLNÁR JÁNOSNAK, a hírlapi nyelvben RÁT MÁTYÁSNAK tanítványa, a XVIII. század végén lelkes újító, aki azonban sohasem ragadtatta el magát BARTZAFALVI-féle szertelenségekre. Ortológussá ép hírlapíró utódjának merészségei, főleg azonban saját nyelvtörténeti tanulmányai tették. Innen erednek a XIX. század elején írt műveiben, az *Antiquitates*, az *Elaboratio Grammatica* és a nyomtatásban meg nem jelent *Deákság* lapjain egyes kifakadásai a nyelv művelés (saját, az ortológus párttól megrótt szava) kinövéséi ellen; hosszabb fejtegetést azonban nem ír róluk. Egy epigrammában óvja a nyelvújítókat: „Buzgódó gondjok nagy tüze lángja miatt . . . Botlott láboknak megcsuszamása“-tól; megrójjja a „*voces infictas, non ad indolem linguae effictas*“ (*Antiqu.* 90), az ellenük való harcot igazságosnak és élesnek mondja (*Elab. Gr.*

1) Sokf. X, 54.

2) Sokf. VIII, 188.

3) Ebből vonta-el 1830. HELMECZY a *tan* szót.

4) Sokf. III, 137.

I, 9); a Deákságban III, 69 valamivel bővebben kel ki ellenük: „Értetlenül rontják a' nyelvet némelly új szókoholók, magukat hányó vető tudatlan bódúlt fejek . . . Eltávozván attól, a' mit nem is értenek, azaz a' nyelvnek hasonlóságától, 's annak állandó törvényétől . . . oktalan képzelésök után az előtt soha nem hallatott éktelen tsodákkal terhelik a' nyelvet“. Majd ugyane szavakkal rója meg a nyelvújítás vétkei az Alázatos Segedelem Kérésben (1806, 3. l). Midőn a nyelvszokást tartja a nyelvművelés elvének, s az írókat feddi, mert a köznyelvnél különb nyelvet akartak teremteni maguknak, akkor ADELUNGOT követi, különösen a Magyar Deákságban, melynek címében is említi mesterét. Mindenütt érezni, hogy a tudós felsőbbsege dorgálja a tudatlanok esztelen botorkálásait. Mérésékelt nyelvtisztító, ki inkább megtartja a meghonosodott idegen, kivált latin szót, semhogy rossz újat elfogadjon. Elítéli a szófaragást és szócsonkítást, de mikor avult tövet lát valamely szóban, azt a korabeli gyökérelmélet alapján feleleveníthetőnek tartja (*táp, lak*), ebben ő egyetért még a tőle oly tudománytalannak tartott Debr. Grammatikával is. RÉVAI törekvése a magyar nyelvnek eredeti tisztaságában és gazdagságában való helyreállítása; nyelvművelő a tökéletesebbnek, s ennél fogva csalhatatlanul irányadónak tartott régi nyelv, a „veneranda antiquitas“ segítségével.

Irodalom: MELICH JÁNOS, Révai nyelvtudománya. Akad. Érték. 1908. 35. l. — VOLF GYÖRGY: Nyr. IV. 161. — RUBINYI MÓZES, Grimm és Révai: Nyr. XXXII, 200. — RÉVAI a nyelvtisztaságról: Nyr. XXXIII, 92. — VELLEDEITS LAJOS, Révai és Adelung: NyK. XXXVIII, 298. — VISZOTA GYULA, A tiszti szótárak: NyK. XXXV, 194. — RÉVAI élete és nyelv. törekvései. Stampfel, Segédkönyvek. 13. füz. 1904. — SZEFÜ Gy. A magy. államnyelv. 85. l. 1926. — THIENEMANN, Német nyelvújító törekvések: EPhK. XXXVI, 110.

106. VERSEGHY FERENC sokkal többször és sokkal behatóbban foglalkozik a nyelvújítással, mint RÉVAI; igaz, hogy szinte két évtizeddel tovább is élt, és szemlélője volt a nyelvújítás legélesebb harcának KAZINCZY és ellenei között. Elméletben ő is heves ellenfele a szócsinálásnak; gyakorlatban azonban, különösen rímes időmértékes verseiben, prózai fordításaiban sok új szót alkot. HERDER nézeteit fogadva el és ADELUNG tanításaira támaszkodva megtagadja az írótól a nyelvalkítás jogát: „Az Írók kötelesek inkább az egész nemzettől nyelvbeli törvényeket várni¹⁾ ezek pedig a „közönséges

¹⁾ Tiszta Magyarság 1805, 7. l.

szokásban“ nyilatkoznak meg. Az analógia vezessen a szavak helyességének megítélésében; ami ez ellen van, azt akár régi, akár új, ki kell irtani; ha van szükségünk új szóra, akkor az analógia szerint alkossuk elő gyökérből és élő képzőből (u. o. 43.). Legjobb, ha összetétellel segítünk a hiányon, de ennek is megvannak a maga szabályai, amelyeket ő pontosan felsorol. A purizmusnak ellensége, mert elhomályosítja az érthetőséget; sok latin, német, tót jövevényszavunk van, amelyet a nyelvszokás elfogadott; ezeket irtani, hiba; legtöbbször lehetetlenség is. — Az idegenszerűségeket nem tartja a nyelv nyereségének, a nyelvnek velük való bővítése vétség; mind az *Ungarische Sprachlehre*ben (1805, 1817, 1823), mind az *Analticában* (1816—17) gondosan rámutat a magyar és az idegen gondolkodásmód különbségeire. — Ellensége az elavult szavak felújításának; hibáztatja a szokatlan, homályos, kihalt képzőkkel vagy éppen értelmetlen szövégekkel való szóalkotást.¹⁾ — De éppen egyik elméleti meggyőződése teszi valóban merész szóújítóvá. Az ADÁMI és KALMÁR óta kísértő elvonás, kikövetkeztetés, mely a Debr. Grammaticában és GYARMATHI Affinitásában (1799, 261) a régiség tudományos bélyegét kapta, VERSEGHYNél „az eleven, néma vagy holt, és szendergő gyökerek“ elméletévé növekszik, kivált ADELUNG hatása alatt; ezek a szendergő gyökerek pedig feltámaszthatók, és poétáink, kiknek szükségük van a mértékes versekben rövid szavakra, szívesen és joggal előkeresik őket, míg „a' középüdbőbeli zab cultura . . . a' stílus' szépségét a' hosszú szavakban kereste.“²⁾ Nyilvánvaló, hogy VERSEGHY nyelvtudományi elméletét ebben esztétikai érvek is támogatták. A költők számára állítja össze a Tiszta Magyarság végén rímstótarát (A' camentiák Lajstromát), telve régi és saját elvonásaival. E szendergő gyökerek feltámasztásában aztán olyan merészséggel járt el, mely fölülmulta valamennyi elődjének eljárását és bátorító példát adott utódainak. Önállóan vagy összetételben megmaradt elvonásai csak számban is tekintélyes csoportot adnak; -ú -ű végű mellékevekből: *dombor(ú)*, *homor(ú)*, *ísszony(ú)*, *nyomor(ú)*, *sanyar(-ú)*, *gyönyör(ű)*; -os, -es végű mellékevekből: *egyen(-es)*, *kaland(-os)*, *magány(-os)*, *sáv(-os)*, *tely(-es)*, *vörheny(eges)*; igékből: *eskü(ü)*, *geny(-ed)*, *karc(-ol)*, *kóbor(-ol)*, *pa-zar(-ol)*, *sarj(-ad)*, *senyv(-ed)*, *téboly(-og)*, *undor(-odik)*, *vágy(-akodik)*, *varázs(-ol)*, *viszony(-ol)*, *vizsga(-ál)*; érdekes a *szónok*, mely a *Szolnok*

¹⁾ Felelet 1818, 47—50 §§.

²⁾ Tiszta Magyarság 36, Sprachlehre 12.

helynévre és a *tárnok*, *pohárnok* régi szavak mintájára támaszkodva jött létre. Az irodalom nyelve ezeket a rövid és kifejező szavakat szinte rögtön el is fogadta és használta. SZEMERE szinte 300 gyökeret szed ki Kazinczy számára VERSEGHY Tiszta Magyarországból, idézvéen a szerző véleményét is, hogy a nyelvet csak szendergő gyökerek felköltögetése által tisztázhatjuk s csinosíthatjuk.¹⁾ Ezeken kívül még sok, legtöbbször szabályos, összetétel is került ki VERSEGHY tollából.

I r o d a l o m : SZILY KÁLMÁN, A természettudományi műnyelvről. 1879: Adalékok. 48. — RIEDL FRIGYES, Verseghy mint nyelvtudós: Nyr. IX, 443, 493; — KIRÁLY KÁROLY, V. mint neologus: Nyr. XIV, 398 (elvonások); — BUZÁS GY., V. a németes összetételekről: Nyr. XXXV, 406; — RÉVÉSZ KÁROLY, V. mint nyelvőr. Nyr. XXXVI, 5, 54; — PROHÁSZKA JÁNGS V. Rikóti Mátyása Nyr. XLI, 306, 365; CSÁSZÁR ELEMÉR, V. élete és művei. Bp. Akadémia. 1903; — RUBINYI M. Verseghy: Nyr. XXXIII, 25; — VELLEDETS LAJOS, Révai és Adelung: NyK. XXXVIII, 299; — SIMAI Ö. Verseghy nyelvújítása: MNy. IX, 318. — Szemelvények V. nyelvtudományi műveiből. Stampfel. Segédkönyvek. XI, füz. 1904. — THILSNEMANN T. Német nyelvújító törekvések: EPhK. XXXVI, 109.

107. PÁPAY SÁMUEL „az első magyar irodalomtörténetíró“ az ortológia és a neológia közt józan középúton halad. Ismeri ADELUNGOT, követi is, de egyes dolgokban szembe is száll vele. A nyelvújítással való foglalkozásra a Pest vármegyétől megindított Tiszti Szótárak ügye vitte. Veszprém vármegyének 1806 augusztus havi választmányi ülésén PÁPAY e kérdésben nagyobb értekezést olvasott föl, mely a nagyjában tőle szerkesztett Tiszti Szótárral együtt egy évvel később meg is jelent: „Észrevételek . . .“ címen (Veszprém, 1807). Itt kifejtett elveit „A' magy. literatúra esmérte“ c. korszakos munkájában (Veszprém, 1808) rendszeresen megismétli (83—89. §§). Elvileg foglalkozik a nyelv bő vagy szűk voltának meghatározásával; megjelöli a magyar nyelvnek állapotát, mely a multból gazdag szókincset örökölt, de az új korban bizonyos irányban bővítésre szorul. A dolog lényegét mondja ki evvel a megjegyzéssel: „nem csak az egygyes Szókat, hanem a' Szóllásokat is kell szaporítani“ (265.) Miután a bővítés lehetőségeit és forrásait tárgyalta, előadja módjait: 1. „Minekelötte új Szó' tsinálásához fognánk, előbb jól felhánnyuk Nyelvünk' tárházát“, elevenítsük fel az elavult szavakat. 2. Megelevő, megszokott szavaink helyett ne csináljunk fölösen új

¹⁾ Kaz. Lev. XIII. 212.

szót. 3. Határozzuk meg pontosan a rokonjelentésű szavak értelmét. 4. Ugyanegy szónak más-más fogalomkör szerint más-más jelentést adhatunk. 5. Aknázzuk ki a tájszavakat. 6. Ha már valóban új szót csinálnunk kell, képezzünk ilyeneket jó tövekből és helyes képzőkkel, vagy összetétel útján a nyelvtan útmutatása szerint, ahogy műve 56—60 §§-ban előadta. 7. Utolsó szükségben tartsuk meg az idegen szót, de származékait magyar képzővel alakítsuk (*regula: regulázás, regulásság, nem pedig: regulatio, regularitas.*¹⁾) 8. Az új szólások alkotásában a magyar szófűzést kövessük; ha lefordítjuk, ne ellenkezzenek a magyar gondolkodással. Ezek mind olyan elvek, melyek alapjukban véve teljesen helytálltak, míg a közéleti prózáról volt szó; az alkotó költőnek, a nyelvművésznek azonban szűkeknek bizonyultak e határok. Általában a nyelv szókást veszi zsinórmértékül, idézve QUINTILIANUST: „consuetudinem sermonis vocabo consensum eruditorum“,²⁾ de hozzát teszi: „Eszünkbe vegyük mindazáltal, hogy Quintilian ezen Helyeken a' *Doctusokonn* és *Eruditusokonn* nem tsupán a Literátorokat, hanem általlyában a' kitsínosodott, megvilágosodott előkelőbb Polgárokat érti“. ³⁾

Irodalom: KULCSÁR FERENC: Nyr. XIII, 510, 556; — VELLEDETS L.: MNy. VIII. 17. — THIENEMANN: EPhK. XXXVI, 111.; — BADITS F. Az első m. irodalom-történetirő. Irod. Közl. 1897, 133.

108. CZINKE FERENC, Révainak nem méltó utóda az egyetlen magyar tanszékén, a teljesség kedvéért említendő. Szorosan ragaszkodva a Debreceni Grammatika betűjéhez, még nagynevű elődjét is támadja előadásain és az Új Holmi (I. II. 1810) c. röpiratában. A nyelvújításnak esküdt ellensége, nem lát benne mást, mint nyelvrontást. Korlátoltságát és tudatlanságát nem menti az sem, hogy vaskos, de igen jóízű népiességgel írt, olyanformán, mint DUGONICS és SZAITZ LEÓ, az egri tüzes szervita. Írásainak érdemi részével nem a legsimábban bánt el SZEMERE PÁL, UNGVÁRNÉMETI TÓTH LÁSZLÓ és TOLDY FERENC.

Irodalom: KELEMEN BÉLA: EPhK. XV, 719; — SZVORÉNYI J. Fejl. 17; — SIMAI Ö. MNy. IX, 268, 271; XIV, 114.

¹⁾ Később ugyanez SZILY KÁLMÁN elve.

²⁾ Quint. Lib. I. Cap. 6.

³⁾ Lit. Esm. 87.

Pályatételek.

109. KULCSÁR ISTVÁN PÁLYATÉTELE. A szaknyelvészknél sokkal inkább érdekelte a magyar nyelv sorsa azokat, kik egyrészt a tudományos élet s az irodalom, másrészt az eleven élet, a közönség, a nemzet közt középhelyen állva aggódó figyelemmel kísérték a nyelvújításnak már-már minden korlátot leromboló előtörését, mely szoros kapcsolatban volt a nemzeti művelődés valamennyi kérdésével. A főkérdés az volt: szűk-e, tökéletlen-e nyelvünk, szükség van-e fejlesztésére, mint a külföld vallotta, s vele sokan itthon is; vagy pedig annyira tökéletes-e, hogy pallérozására nincs is szükség, mint sok elfogult vérmes magyar hirdette. A GÖRÖG-KERES-NUNKOVICS-féle „jutalom-kérdés“ példájára, melynek értékes eredménye a Debreceni Grammatika volt, tíz évvel később a lelkes KULCSÁR ISTVÁN tűz ki pályatételt a Magyar Kurir 1804-i évfolyamában¹⁾ A feleletre váró három kérdés a következő volt: „Mennyire ment már a Magyar Nyelvnek ki műveltetése? Mitsoda eszközések s módok által kellene azt nagyobbra vinni? Mikép lehetne ezen eszközöket foganasakká tenni?“ A kérdésekre huszonegy felelet érkezett, fényes bizonyítékául annak, mennyire foglalkoztatta azt a kort a nyelv ügye. A pályabírák: PRÓNAY SÁNDOR báró, SCHEDIUS LAJOS, VIRÁG, RÉVAL, VERSEGHY és KULCSÁR ISTVÁN három művet ítéltek jutalomra méltónak: KIS JÁNOS ev. lelkész, PÁNTZÉL PÁL ref. prédikátor és PUTZ ANTAL kath. plébános munkáit; a pályázók közt volt MÁTYÁSI JÓZSEF és TELEKI LÁSZLÓ gróf is, aki a „jutalom kívánása nélkül“ adta be dolgozatát. KIS, PÁNTZÉL, TELEKI és MÁTYÁSI pályaművei 1806-ban jelentek meg, míg Putzé, élessége miatt „nem jöhetett ki“, azonban a szerző 1824-ben maga kiadta. E pályázat a XIX. század elejének egyik legértékesebb közművelődési eseménye; a dolgozatok nemcsak összefoglalják mindazokat az eszméket, melyek BESSENYI Jámor Szándéka óta elszórtan már felvetődtek, hanem kiindulópontul szolgáltak a jövőnek s magukban foglalták szellemi életünk további fejlődésének csíráit. A munkálatoknak egyik sarkalatos pontja természetesen a nyelvújítás. Érdekes megfigyelni, hogy a pályázók között a szigorú ortológizmustól az engedékenyebb, de józan neológizmusig minden árnyalatot megtalálunk. Az ortológiát a Debreceni Grammatika álláspontja képviselte, mely csupán a tudományos műnyelvben engedett meg újítást, a költői irodalom-

¹⁾ II. negyed, 31 szám.

ban nem; a neológiának szélsőségét KAZINCZY, ki leveleiben már ekkor hirdeti az író szabadságát és jogát a nyelv szépítésében, s az idegenszerűségek átvételét is hangoztatta. Ettől a szélsőségtől a legszabadabb gondolkodású pályamű, KIS JÁNOSÉ is nagyon távol állott, hisz akkor nem is jutalmazta volna meg az elvi ortológia alapján álló bizottság.

110. A feleletek. MÁTYÁSI JÓZSEF feleletében: „Vélekedés, mellyet a' magyar nyelv iránt ország eleibe tétetett tudós kérdésre, rövid és együgyű feleletül adott“ (Pest, 1806) a Debr. Grammatika nézetét vallja: „a' Nemzeti Szóknak Koholása, leginkább tsak a' Tudományokra 's Találmányokra nézve javallatott“; a költészetben nincsen szükség rájuk, mert a magyar nyelv mind szokincsre, mind kifejezésbeli hathatosságra ritkítja párját. Az idegen szavakat ki kell irtani, a régi, elkopott szavakkal nem kell törődni; az új neveknek bő forrása a köz- és a népnyelv, melyet szólásaival együtt egy „Tudománybeli Magyar Mindenés Gyűjteménybe“ kell összehalmozni. Nem kell éppen rövid szavakra, az idegennek *egy* szóval való kifejezésére törekedni, mert a tökéletesség nem a rövidségben van.

111. TELEKI LÁSZLÓ gr. tanulmánya (A' Magyar Nyelv elé mozdításáról buzgó Esdeklési G. T. L.-nak. Pest, 1806.) a legmélyebben foglalkozik a nemzeti művelődés valamennyi kérdésével. Dolgozata művelt, tanult, elfogulatlan fő munkája, mely magában foglalja a mult eredményeit és a jövő lehetőségeit. A nyelv dolgában az a véleménye, hogy a magyar nyelv nem olyan szűk, mint az idegenek gondolják, de nem is érte el még más „Cultusabb Nemzetek“ bőségét: „A' nyelv bővítésére való törekedésünk azért, igen szükséges“ (13. 23. §). Módjai (1) a meghonosult idegen szavak megtartása; (2) régi szavak felelevenítése; ide tartoznak a régi magyar nevek is: „Arpad, Kund, Leel, Geiza, Bela, Etelka“(!); (3) tájszavak irodalmivá tétele; (4) új szók készítése összetétellel és képzéssel „a' több szokásban lévő Magyar szók nivóltához“ alkalmazva, de csak akkor, ha az „új kitételek szükséges és elkerülhetetlen“ voltáról meggyőződünk. (23. §) Megrója a szertelen szócsinálást, mely azt okozza, hogy „a' legjobb magyarnak is különös a'hoz való szótár nélkül alig lehet megérteni“ némely könyvet (79. §). A „mester szókat“ pontosan meg kellene állapítania egy „jól elrendelt Társaságnak“ (82. §). Különös gonddal tárgyalja a

stílus tisztaságának, érthetőségének és választékosságának követeléseit minden irodalmi műfajra nézve (91—96. §). Egy szóval, TELEKI, a józan ortológus, nemcsak kívánatosnak, hanem szükségesnek is tartja a mérsékelt, a nyelvszokás határait le nem döntő neológiát.

112. Míg MÁTYÁSI és TELEKI fejtegetése sokban német forrásokra támaszkodik, addig PÁNTZÉL PÁL, PÉTZELY JÓZSEF Mindenés Gyűjteményének neveltje, a francia tudósok és költők elveit vallja, miközben gyakran hivatkozik GYARMATHI Nyelvmasterére. Nyelvünket nem tartja szegénynek; új szókat koholni annyi, mint nyelvünk szűk voltát beismerni. A költői és irodalmi nyelvre nincsen gondja, de a tudományos műnyelv kiépítését igen fontosnak tartja. Lelkesedik a nyelv tisztaságáért, az idegen kapcsolatok lefordítását és meghonosítását károsnak tartja.

113. KIS JÁNOS felelete az egyetlen pályázók közül, mely KAZINCZY merészebb neológiája felé hajlik. Az újítás módjaiban és eszközeiben ő is mérsékletet ajánl ugyan, de a nyelv regulái mellett erősen hangoztatja a jó ízlést. Az egész ortológiával, kivált a Debreceni Grammatikával ellentétben hangoztatja a nyelv művelésében az író, különösen a költő szabadságát, bár még a nyelv természetének korlátai között. Ez a közeledés KAZINCZYNak elveihez könnyen érthető a széphalmi mesterhez való viszonyából. Közli vele pályairatának részletes tervét, melyben a pusztaszavakon fölül emelkedve a nyelv tökéletességének általános határozmányait a gazdagságban, értelmességben és hathatóságban látja.¹⁾ Gondolatmenetében ráösmerni a német forrásokra: GEDIKE (Gedanken über Purismus und Sprachbereicherung. Deutsch. Mus. 1779), ADELUNG fejtegetéseire, de legfőképen JENISCH művére (Philosophisch-kritische Vergleichung, 1796), melyek KAZINCZYNak és körének a nyelvfejlesztés kérdéseinek megvitatásában legkedveltebb könyvei voltak.

Irodalom: PÁPAY SAMUEL, Magy. lit. esmérete. 1808, 420.; SIMAI Ö.: MNy. IX, 407; X, 167; XII, 395; XIII, 7; VIII, 113, 316; THIENEMANN: EPhK. XXXVI, 36. VOINOVICH: gr. Teleki László: Irod. Közl. 1899, 161.

114. A Puky-Balla-féle jutalomkérdés. A *Hazai's külföldi Tudósítások*, KULTSÁR ISTVÁN lapjának 1810-i évfolyamá-

¹⁾ Kazinczy Lev. III, 224, 254.

ban (8. szám, jan. 27.) Consiliarius PUKY FERENCZ jutalomkérdést tűzött ki a *spiritus* szó legjobb magyar megfejtőjének. „Tsak egy Szótska ez; de a' melly nélkül el nem lehetünk: arra való nézve annak fel-találójának 50 forintot szántam el . . . Azt a' Szótskát keresem én, a' melly a' Deákoknál *Spiritus*nak, a' Németeknél *Geist*nek mondatik. Nem az az, a' mit mi *Lélek*nek szoktunk mondani. Mert a' Lélek tulajdonképpen az a' mi a' Deákoknál *Anima*, a' Németeknél *Seele*. Mert más az *Anima*, más a' *Spiritus*, valamint más a' *Geist*“. A régibb magyar *lélek*, *elme*, *lélekzet*, *lehellet*, *ihellet*, *pára* szavak egyike sem az, amit keres.¹⁾ Néhány nappal később febr. 7-én²⁾ BALLA ANTAL felbuzdulva a példán az *universa-liter*, *universitas* (Praelatorum, Baronum et Nobilium, Univ. scientiarum) szavakra tűz ki ugyancsak 50 forintot.³⁾ KAZINCZY április 11-én (29. szám) hirdetvén LA ROCHEFOUCAULD gnómáinak fordítását, ezeket írja: „És, a' mi nem volna kis haszon, 's nékem nagy ösztönöm vala a' munka alá vállalkozásra, ez lassabbra fogná szállítani azoknak igen hangos szavokat, kik azt állítják: hogy *szónk elég van a' szép gondolatok' kifejezésére*, 's ezt épen akkor állítják,⁴⁾ midőn . . . BIZÁKI PUKY FERENCZ, 's ennek szíves tiszteletet érdemlő példája után BALLA ANTAL Ur jutalomtétel által buzdítanak . . . olly szónknak csinálására . . . mellyek nélkül ellenni nem lehet.“⁵⁾ A pályázat látszólag eredménytelen maradt; a *spiritus*ra három ajánlat érkezett,⁶⁾ de PUKY idő közben meghalt. Az *universum*ra kettő: *ösved* (Erdélyből) és *egyetem* (KAZINCZYTÓL); BALLA BÁTHORY GÁBORT, KULTSÁR ISTVÁNT és CZINKE FERENCZET hívta meg pályabírákul s az ítélet természetesen elutasító volt.⁷⁾ Valóságos eredménye a versenynek az volt, hogy KAZINCZY rögtön egy értekezés írásához fogott: „Az új szókról . . . a' *Spiritus* és *Universum* (*Szellem* és *Egyetem*) magyar neveik eránt tett kérdésekre⁸⁾ s bár akkor az értekezés nyomtatásban meg sem jelent, KAZINCZY barátai az ajánlott két szót

¹⁾ Vö. Kaz. Lev. VII, 571.

²⁾ NyÚSz-ban hibásan febr. 3.

³⁾ Vö. Kaz. Lev. VII, 578.

⁴⁾ Célzás CZINKE FERENCZRE. Kaz. Lev. VII, 319.

⁵⁾ Vö. Kaz. L. VII, 577.

⁶⁾ Kaz. Lev. VIII, 510.

⁷⁾ Haz. Külf. Tud. 1811, ápr. 13., szó szerint lenyomatva Kaz. Lev. VIII, 657,

⁸⁾ Kaz. Pandekt. VI; Kaz. Lev. VIII, 349.

rögtön elfogadták és terjesztették.¹⁾ A *szellem* szót KAZINCZY úgy látszik még a pályázat előtt csinálta, mert mikor VITKOVICH KAZINCZYT róla tudósítja (1810, jan. 26), ezt írja: „HORVÁT és én is a Te *Szellem*-edet canonisáltuk“. Ugyanekkor csinálja KAZINCZY a *szerény* szót is; az *egyetem*-et, melyet előtte már VERSEGHY is elvont az *egyetemben* határozóból, tőle függetlenül alkotta meg.

A pályázat jelentősége azonban nem annyira két új szó kitalálásában, hanem egyében van. Az eddigi pályatételek elméleti kérdéseket tűztek ki a nyelv fejlesztéséről és bővítéséről; irányuk többé-kevésbé ortológus volt: a nyelv védelme az elharapódzó neológia ellen. A PUKY-BALLA-féle pályatétel az első, határozott megnyilvánulása az új szavak alkotásának közérzéséről. Nem elvekről, hanem tényekről volt itt szó; a közszükség parancsa, hogy az elmélet meddő teréről a gyakorlati cselekvésre kell áttérni; egyszerűsmind alkalom KAZINCZYNAK is, hogy nagy harcát megkezdje.

Irodalom: PÁPAY S.: Magy. lit. esm. 1808, 420; NyÚSz. *egyetem*, *szellem*, *szerény* címszók alatt; Kaz. Lev. VII.—X. BALLA, PUKY, *spiritus*, *universitas* címszók alatt; KARDOS A.: MNy. II, 276

A szépirodalom s a nyelvújítás.

115. A tudományos szakirodalomban látszólag az ortológia volt a győztes. A Debreceni Grammatika rideg, tételes álláspontja csak kevéssé szelídült a KULCSÁR-féle pályázat jutalomfeleleteiben, PÁPAY SÁMUEL Literatura Esméretében s a többi effajta iratban, mely a szent hagyomány, a grammatikai szabályokon túl semmi jogot nem engedett az írónak. Az élő irodalom azonban az elméleti korlátokkal nem sokat törődött. MÉSZÁROS Kartigámja, BARTZAFALVI Szigvártja, DUGONICS Etelkája sokkal biztatóbb példa volt, semhogy az iskola és a tudomány szigorú intelmei az írókat ama közkedveltségű művek követésétől visszatarthatták volna. Az irodalmi termelés egyre dagadó mennyisége elborította az aggodalmaskodó elméletet és a pör elintézését az életre bízta.

116. PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM a költő, már Psychológiájában (1789, megj. 1792) a tudományos műnyelv egyöntetűségét és egységét hangoztatja. Ha első pillanatra nem látszanak is alkalmasoknak az

¹⁾ Később a *Muzáron*-ban 1833, 234, a kérdések, itéletek és Kazinczy dolgozata mind megjelentek.

új szavak, csak hozzájuk kell szoknunk, egy szakon belül következetesen használunk, s megvan a műnyelv. Csillagászati műszavakat alkot a „Legrövidebb nyári éjtszaka“ (1791) c. verses értekezésében. Mint ismerője a népnyelvnek, nem egy szavát teszi irodalmivá. KAZINCZYVAL való levelezése pedig már korán azt a sejtelmet ébreszti benne, hogy a nyelvújítás jóval több, mint pusztá szófaragás.

Irodalom: KORNIS GYULA: MNy. III, 19; SIMAI Ö. MNy. VI, 262; Nyr. XL, 36; KUBÁSS MARGIT: P. H. Á. és a nyelvújítás. 1910.

117. CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY azok közé a ritka költőink közé tartozik, kikben tehetség és tanultság, ihlet és tudatos műgond a legszerencsésebb módon egyesül. Ezért a nyelv előtte nem pusztán a kifejezés eszköze, hanem önmagáért is értékes művészi anyag, mellyel bánni gyönyörűség. Himnusát zengi „A magyar nyelv feléledése“ c. cikkében,¹⁾ munkáinak előszavaiban, bőséges jegyzeteiben, leveleiben egyéb értékes megjegyzéseken kívül nem fogy ki a vele való foglalkozásból, úgyhogy mind a nyelv egészéhez, mind a nyelvújításhoz való viszonya egészen világos. Mindenekelőtt az állapítható meg, hogy ő első írónk, ki a nyelvet tisztán költői oldaláról tekinti, még akkor is, mikor mint a debreceni kör hűséges neveltje, növénytani műszavakról beszél. A helyesség, szabatoság, rövidség követeléseai mind beleolvadnak a szépség fogalmába. Tudatos nyelvművész, amelyet csirájában előtte csak GYÖNGYÖSI ISTVÁNban láthatunk. Valamint a verselésben „amphibius“ (Lilla, előbesz.), úgy a nyelv kérdéseiben sem tartozik egyik felekezethez sem, hanem válogató a költői tárgy természete szerint. Bírálja a régiséget, gyűjti a nép szavait, alkot újakat ortológus módra a „nyelv regulái“ szerint, és merész kifejezéseket, melyek KAZINCZYNAK tetszenek. MÁRTON JÓZSEF szótára számára 2000 ritkább szót szed össze¹⁾ s egy-egy költői szép szóról egész kis értekezést ír verseinek jegyzeteibe. HERDER-szerű felfogással a költészetet tartja az emberi lélek legősibb megnyilvánulásának, s ezért a nyelv megújulásának is a költői nyelvből kell kiindulnia: „... minden nemzetnek nyelve és erudíciója a poesison kezdődött, azt követte a literatura . . . a historiai . . . esméretek, s úgy lépett lassanként a . . . solida tudományokra. Egy fél faragású nyelvben, törnünk, rontanunk, építnünk, újítnunk kell: újítani csak a poeta,

¹⁾ SCHEDEL kiadása, 1844, 910.; Genius kiad. II. 577.

¹⁾ M. J.-hez, 1801; c. SCHEDEL kiad. 863.; Genius kiad. II. 672.

és a poetai bátorsághoz szoktatott lélek mér . . . Még a közönséges dolgok folytatásában is, nagy haszna volna az aesthetikai magyar stílusnak, gondolkozásnak, és előadásnak“ írja SZÉCHÉNYI FERENCHEZ 1802-ben¹⁾ s ez velejében az, amit KAZINCZY a maga leveleiben, a Tövisekben s többi írásában később hirdet. Az új szavak ellenségeiről ezt mondja: „A' ki az új szókat nem tűrheti, mondjon le az új ideákról is. Elég tágas a' Caspium homokpusztája! ott életében sem hall egy új szót is!“²⁾ A régi szavak felélesztéséről a MOLNÁR ALBERTben talált *lomb* szóhoz ezt írja: „MOLNÁR ALBERT sok gyökérszókat megtartott számunkra a' mellyeknek vesztesége pedig mindenkor a' leggazdagabb forrásait dugja bé a' nyelvbővítésnek. De sok emberek sipítnak az ismételten szók ellen, a' kik ADELUNGOT pengetik szájukon, s az ALBERT hamvai eránt érzéketlenek“.³⁾ Ebből kitűnik, mennyire ösmerte korának vitakérdéseit. Legbővebben szól e kérdésről KLEIST Tavaszának előbeszédében: „Kettőt szoktam én a' magyar nyelv dolgában fejcsóválva nevetni. Egyiket azt, mikor valaki azt mondja, hogy ez új szó! mintha bizony nekünk meg kellene s meg lehetne azzal az egynéhány scytha szóval érní a' mit kacagányos apáink lóháton hoztak ki Európába . . . idea pedig szóval, szó meg ideával jár: . . . hogy ne volna szükség a szavainknak számát szaporítani! . . . A másik, a' mire mindég nevetnem kell, az, mikor némelly ember azt mondja hogy ezt a szót nem hallottam . . . a' mit ők nem esmérnek, az mind rosz szó“, ez pedig tudatlanság és kevélység. Részletesen tárgyalja a szóbővítés módjait s így foglalja össze: „(1) én a homályba ment régi szókkal élni, (2) a nyelv természetes mentében újakat ágaztatni, (3) a különb vidékeken gyakoroltattakat mindenkik hazának köz piacára felvezetni, (4) a külföldi, de magyarrá lett, vagy azzá lenni méltó terminusokat anyai beszédem soraiban helyet adni bátorkodtam“. Ezeket az elveket megtaláljuk ugyan korában másutt is, de nem találjuk meg másutt azt a gazdag leleményt, a finom érzéket, azt a mérsekelt merészséget, mely az elvek végrehajtásában, költői nyelvében nyilvánul. Ezt bámulja benne, mint tekintélyre hivatkozik rá KAZINCZY és köre is, bár kényes ízlése a póriásnak, alantásnak érzett diákos és népies zamattal nem tudott megbarátkozni, hiszen még

¹⁾ SCHEDEL kiad. 879.; Genius kiad. II. 723.

²⁾ Dorottyia, 79. jegyzet.

³⁾ A III. Anacreoni dal jegyzetében.

a *pillangó*-t is durvának érzi a légies *lepe* mellett. CSOKONAI nyelvújító volt, de a nyelvújító mindig a nyelvész szolgálatában állott.

Költői, s azon át köznyelvünket gyarapító szavai közül álljanak például a következők: 1. tájszavak: *boróka, cölöp, duc, harsány, számóca, pitymallik, réja, robaj, gavar, kagyló*; — 2. régi szavak: *eszterág, felocsúdik, hullám, lomb, kaján, csergeteg, éden*; — 3. új képzés: *ámulat, élvény, estike, lépked, zengzet, aranylik, enyhős, keletső, majmol*; — 4. összetétel: *felken, hangszer, hím-por, sírbolt, világpolgár, észrevétel, gondlepte, versnem*; — 5. elvonnás: *enyh, arc, halmaz, hars, gyám*; — 6. jelentésmódosítás: *huszár* (a sakkbán), *furcsa* (komikus), *futó* (jambus), *lassu* (spondeus) s még sok verstani műszó.

Irodalom: GESZTESI GYULA, Cs. és a nyelvújítás 1910; RUBINY NYR. XXXIV, 225; WIDDER S.: NYR. XXXVII, 345, 402; SIMONYI: NYR. XXXVII, 468; SIMAI Ö.: MNy. IX, 269; X, 174; BARCSA JÁNOS: Irod. Közl. XVIII, 95; PINTÉR J. Magy. Irod. IV, 70, 84, 97.

118. PERETSENYI NAGY LÁSZLÓ, a legbuzgóbb tollforgatók egyike a XIX. század elején, a magyar dicsőség és felsőbbség hirdetésében DUGONICS tanítványa (*Léta* 1800, *Mezengy* 1801, *Orithia* 1804, *Gal-liás* 1816, *Heroineis* 1817), valamint az északi rokonok lelkes felkarolásában és lapp szavak befogadásában is (*Szakadár* esthonnyai magyar fejedelem 1802), a nyelvújítók alkotásait rögtön magáévá teszi; minden újabb művéből látszik, melyek a legújabb, legdivatosabb szavak. Törhetetlen purista s ezért, megyei esküdt lévén, résztvesz a hivatalos és a katonai nyelv megmagyarosításában (*Értekezés* 1806, *Vélekedés* 1807, *Egy gondolat* 1809, *Mester szavak* 1822). DUGONICS hatására verseiben sok magyar tulajdonnevet kohol (vö. TELEKI, PÁZMÁNDI HORVÁTH és VÖRÖSMARTY). A népnyelv szavait szívesen teszi irodalmiakká; saját új szavai nem igen szerencsés alkotások s ezért, bár korának szinte valamennyi íróemberével levelezik és sűrűn érintkezik, csak kevés szava vált közkinccsé: *elnapolás, érdemjel, körlevél, küldöttség, okmány, szórend, viszály, lebel* (BARTZAFALVI *lebe*-ből), *szender, vágytárs*.

Irodalom: MÁRKI SÁNDOR: EPHILK. XIII, 570; TOLNAI V. - NYR. XXXIII, 341; BÁRDOS, Nyelvtiszt. 162.

119. WÁNDZA MIHÁLY. A verses irodalomnál azonban sokkal nagyobb hatása van a szépprózának a nyelvújítás felkarolásában és elterjesztésében. A XIX. század eleje csak úgy ontja a ma már

teljesen elfeledett, leginkább német regényfordításokat és utáinzatait. A nagyközönség pedig móhon fogyasztja a CSERY PÉTEREK édeskés és érzelgős, kényszeredetten finomkodó és fellengős termékeit, melyek egyenként nem tesznek ugyan számot az irodalomban, tömegüknel fogva azonban nem mellőzhetők az irodalmi élet elemzésében.¹⁾ A kérészéletű divattermékek is megvan a maga jelentősége. A nyelvújítás tekintetében két ilyen mű vált érdekessé. Az egyik

WÁNDZA (Waándza, Vándza, Vandza) MIHÁLY: A' *búsongó Ámor* c. műve.²⁾ WÁNDZA akadémiai festő, színész, színigazgató, színműíró pályája még ma is ismeretlen. „A búsongó Ámor“ első címlapja, finom, magától a szerzótől származó címképpel, megnevezi az író: „Szabad elme-játék Szomorózába. a' Szép Gráziákhoz Ifj. Waándza M. által“. A második címlap névtelen: „A' búsongó Ámor. Egy hajnali édes andalmány' teremtménye. A' szép nem' kedvéért. Pest, 1806.“³⁾ A könyv tartalmának műfaja nehezen határozható meg; leginkább prózában írt lírai költeményeknek mondhatnók; futó hangulatok, elegikus emlékek lejegyzése csodálatosan ficamodott, nyakatekert nyelven. De érzik rajta, hogy szerzője érzelmeinek kifejezésére valami egészen új stílusra törekedett: új szavak, új szófüzés, új mondatalkotás. Hogy jó szándéka nem járt sikerrel, s korában, szinte minden változtatás nélkül, paródiának idézték, annak okát írója csekély alkotótehetségében és ízléshiányában kell keresnünk. IMRE SÁNDOR, a nyelvújítás történetében (BEÖTHY, Képes Irod. 1. kiadás, I, 1895) éppenséggel a nyelvújítást kipellengérező gúnyiratnak tartotta, holott teljeséggel komoly könyvnek készült. Hogy az OSSIAN-utánezatok közé tartoznék, nem valószínű, mert ezek KAZINCZY fordítása után (1815) kaptak lábba, WÁNDZA maga pedig csak 1806 után került Bécsbe, hol a német OSSIAN-utánezások hatással lehettek volna rája. Hogy a Búsongó Ámor a maga idejében igen ösmert, sőt hirhedt könyv volt, legjobban bizonyítja a Mondolat és a Felelet, mely anyagát legfőképpen belőle vette. WÁNDZA sok halvaszületett szava közül a *korány* (aurora) sokáig élt költői nyelvünkben.

Irodalom: TAKÁCS SÁNDOR, Részletek a nyelvújítási harc történetéből: Kath. Szemle, 1890, 530; BALASSA JÓZSEF, Bevezetés a Mondolathoz: Régi M. Ktár X; PINTER J. M. Irod. 1913. III, 101; IV, 28—36.

¹⁾ VÖ. SZINNYEI F. Novella- és regényirod. 1925. I, 5—20.

²⁾ SZINNYEI, Magyar Írók tévesen Peretsenyi Nagy Lászlónak tulajdonítja.

³⁾ A metszett címlap a legtöbb példányból hiányzik; ezért mondja VÁCZY JÁNOS is névtelenül megjelent könyvnek. (Kaz. Lev. IV, 623).

120. FOLNESICS. A Búsongó Ámorral hírhedségben vetekedett FOLNESICS LAJOSNAK egy évvel később megjelent *Alvina* c. regénye (1807), a németből való fordításaink legelrettentőbb példánya, a nyelvrontó újításnak netovábbja, mellyel csak SCHEDELNEK két évtizeddel fiatalabb *Haramia*-fordítása vetekedhetik. A harmadfélslapozatos könyvnek minden ötödik szava „új” szó, németből facsarítva, kinos pontossággal lefordítva. Az *Alvina* mellett Kartigám, Szigvárt valóságos remekek, SÁNDOR ISTVÁN, KÓNYI JÁNOS s a fiatal KAZINCZY első fordításait nem is említve. S új szavai közül mégis megmaradt egy tetemes mennyiség: *meggondoltság, valódiság, földicsér, kihasznál, lebecsül, lebilincsel, arckép, becsületszó, hangszer, kenyérkereset, sorrend, szerencsefi, táncmulatság*; a -voll utótagú német összetételek fordítása *-teli és -teljes-sel (érdem-, öröm-, szeretetteli, aggodalom-, ízlés-, méltóság-, reményteljes)*; hasonlók: *léleketeg, szolgálatkész*; azután: *előkép, -szeretet, -szőnyeg*.

De igazán hírhedtté a „nyöstényítés” tette, melyre nemcsak az indogermán, főleg a német példa, hanem az „Önnöngondolkodó Emberelme” vitte, mert FOLNESICS nem vak lelkesedéssel, hanem elméleti meggyőződéssel látott a „nyelvjavítás”-hoz, „filozófus nyelvrontó” volt. — Már régebb emlékeinkben is előkerül egy-egy eset, mikor a *-né* képző nem feleséget, hanem pusztán a női nemet jelenti (*csudálóné, farkasné, jövőmondóné, papné, szedóné NySz*), de mind ez csak szórványos jelenség, és jellemzően vagy fordításban vagy szótárban kerül elő. A XVIII. század végén, BÁRÓRTZBAN bukkan föl, ugyancsak fordítás útján a *barátné*: amie (Freundin) értelmében s egy ideig célpontja is volt az ortológus támadásoknak.¹⁾ Mint fogyatkozást egy névtelen értekezés említi először a nyelvtani nem hiányát a magyarban (Mindenés Gyűjtemény V, 39, 1791), majd KIS JÁNOS feljebb tárgyalt jutalomfeleletében (1806). A gyakorlat már előbb gyarapította a példákat: KÓNYI *juhászné*, KÁRMÁN *társalkodóné*, KAZINCZY *istenné*, WÁNDZA *bájné*. FOLNESICS már a Hazai Tudósításokban (1806, 131) közzétett előfizetési felhívásban érinti ezt a kérdést, de aztán az *Alvinában* erőszakolt következetességgel nemcsak a főneveket „nyöstényíti” (*angyalné, személyné*) hanem, a német nyelv kaptájára, a mellékneveket s a névmásokat is (*szépné, kedvesné, öné, akiné, amazné, némelyné, másíkné*). Eljárását regényébe iktatott nyelvtani kitérésben támogatja „töveggel és kimerítő

¹⁾ MNy. V, 352, IX, 29.

észokokkal¹⁾ A „nyöstényítés“ a bosszankodó és gúnyos ellenvetések és megjegyzések egész záporát zúdította FOLNÉSICSRA; a Mondolat és a Felelet egyéb hóbortos szavain kívül, különösen ezt csipkedte. Ő m: a igazának tudatában egy évtizeddel utóbb megkísérlette nézetét a tudományos védelmét,²⁾ de sikertelenül. Neve a WÁNDZÁÉVAL együtt a Mondolat-pör kapcsán maradt fenn a nyelv s az irodalom történetében.

Irodalom: BUZÁS Győző: Nyr. XXXV, 347; SIMAI ÖDÖN: Nyr. XLI, 216, 265, 214; Mondolat új kiadása, RMKTár X.

121. Kisebb nevezetességű, de a korabeli irodalomban néha említett író HOLOSOVSKY IMRE kir. sőtiszt, akinek többnyire németből vagy német mintára írt elbeszélései (*Rózsika titkai* 1808 stb.) hozzájárultak az új szavak és idegenszerű kapcsolatok gyors elterjesztéséhez.

Kazinczy s a nyelvújítási harc.

122. KAZINCZY nyelvújító működése fogsága előtt (1794-ig). KAZINCZY irodalmi pályáját fogsága két korszakra osztja. A fiatal KAZINCZY BÁRÓTZI nyomán és példájára lesz íróvá; mint mesterének egész kora, ő is a fordításra adja magát. Nem a mű tartalma, a mi, hanem ennek magyar ruhában való megjelentetése, a hogyan, munkásságának tárgya és célja. *Gessner Idylliumi* 1788, *Bácsmegyey* 1789, *Hamlet* 1790, *Helikoni Virágok* 1791, *Lanaszsa*, *Herder Paramythionjai*, *Wieland Sokratese* 1793, *Goethe Sztellája* és *Veit Weber Vak Lantosa* 1794 ez idő termékei, s a *Kassai Magyar Museum* s az *Orpheus* darabjaival együtt kevés kivétellel idegen elmék szülöttei. De már Gessneré és Bácsmegyeyje nagy eltérést mutat kora többi fordítójának műveitől; ezeknek nyelve és előadása lapos, terjengős, idegenszerűségeik valóban idegenek és esetlenek; KAZINCZY fordításaiban, mint BÁRÓTZIÉIBAN, kezdettől fogva érezzük a stílusművészt, aki tudatosan behatol idegen mintájának szépségeibe s őket minden árnyalatukkal együtt magyarul akarja megszólaltatni: „én . . . minden . . . fordításomban . . . egyedül Artistának kívánok tekintetni; a' ki a' Táblán nem a' Sujet-tet, hanem a' Festő munkáját, etsetjét, 's tüzét

¹⁾ Alvina 169; az *őné* névmásról u. o. 171—2, 176—8.)

²⁾ Tud. Gyűjt. 1818. IV, 132. A' Nemnek béhozataláról a' Magyar Nyelvbe.

nézi“ (Bácsm. Jel. 2). Nem a szöveg betűjét fordítja, hanem hangulatát akarja áthozni nyelvünkbe. Ezért már első műveiben a nyelv teljes szó- és szóláskészletével dolgozik: befogadja kora irodalmának új szavait, keresi a ritkát s a szokatlant, ha színes és kifejező; kedveli a régiség s a népnyelv szavait; a német eredeti új magyar összetételek szerkesztésére bírja, különösen változatos és újszerű a jelzős összetételekben. Minthogy sok idegen szóra nincs még magyar szó, megtartja az idegent; néhol magyaros végzettel, néhol magyarosan továbbképezve, de igen sokszor teljesen, a maga eredeti alakjában (*assemblée, concert, skláv, tour*). Tudja, hogy ezért „litterátori eretnkséggel“ fogják vádolni, nem is tenné „a' Poézis' fentebb nemében“, eposzban, drámában, de a regény bizalmas formájában „ezeknek megtartása kedves negligéet ad“ előadásának; nem magyarozza az idegen szavakat lapalji jegyzetben, hanem könyve végéhez csatol egy kis magyarozó felsorolást, és — ez nagyon jellemző a fiatal KAZINCZYRA — nem próbál szót csinálni: „még bóldogtalanabb gondolat lett volna, szófaragásra vetemedni nem akartam“. (Bácsm. Jel. 5). Ebből érthető meg az a szigorú bírálat, melyet BARTZAFALVI Szigvártjáról a Kassai M. Museumba írt¹⁾ s mely négy, illetőleg öt pontjával az ortológiának első megfogalmazott hitvallása. Az idegen szavak megtartására: (1) „Nyelvünknek tagadhatatlan készületlenségén, 's következőképpen (2) szük-voltán felyül, (3) a' leg-virágzóbb Nemzetek' példái“ bátorítják, még pedig mellözve a franciát, olaszt és angolt, elsősorban a német irodalom példája. A 80-as években még több az idegen szó, a 90-es évek termékeiben az idegen szó kevesbedik, de nő a száma az idegenszerű kifejezések, szólások és kapcsolatok előfordulásának. A szófaragástól azonban tartózkodik; szabálytalan képzést is alig-alig találunk szavai közt, elvonást is csak egyetlen egyet, a *dölyf*-öt, pedig korában ez volt egyik legdivatosabb és helyesnek tartott módja a szócsinálásnak. A fogság-előtti KAZINCZY még egyáltalán nem erőszakos újító, nem szócsináló, hanem igenis nyelvművelő, kinek stílusa szép, színes, sokoldalú, simul tárgyhoz, időhöz; BÁRÓTZI pályájának folytatója, aki irtózik a BARTZAFALVIak erőszakos és időtlen szófaragásaitól.

Irodalom: IMRE SÁNDOR, Kazinczy F. nyelvújítása: ARANY, Fiyelvő. 1861—62; IMRE S. A nyelvújítás óta divatba jött . . . szólások bírálata. 1873. SIMONYI Zs. A nyelvújítás és az idegenszerűségek. 1891.

¹⁾ 1788, I, 178.; l. 90. pont.

SIMAI Ö. Kazinczy F. nyelvújítása: MNy. V, VI, VII, (szavai V, 264, 313, 352; képes kifejezései 403; idegenszerűségei 406, 448; régi és népi szavai VI, 222, 259.). — BRÖTHY ZSOLT, Horatius és Kazinczy. 1890. Romemlékek I, 98. — FÖGEL S. Adatok az idegenszerűségek történetéhez. Báróti és Kazinczy. Miskolci gimn. értes. 1911. — Legfőbb torrásunk KAZINCZY leveleinek akadémiai kiadása, VÁCZY JÁNOS kitűnő bevezetéseivel és bőséges jegyzeteivel.

123. A fogságtól a nyelvújítási harcig. (1801 — 1808). KAZINCZYNak hetedfélévi fogsága (1894, dec. — 1801, jún.) nemcsak határt jelöl életében, hanem fontos állomást is fejlődésében. Másokat megtört a szabadság elvesztése, az ő törhetetlenül bizó és vérmes lelkét megerősítette, reformátori hivatásának tiszta tudatára ébresztette. Szorgalmasan dolgozik régibb és újabb fordításain; olvassa a német irodalom nagyjait, kiépíti esztétikai és nyelvelméleti tudását, különösen annak a harcnak tanulmányozásával, mely előbb GOTTSCHED és KLOPSTOCK, utóbb ADELUNG és WIELAND között folyt, s amelyben a győzelem nem a tudósoké, hanem a költőké lett. KLOPSTOCK Messiásával való beható foglalkozás, e fellengő és főképen stílusával ható költemény fordítása meggyőződéssé erősítette benne azt a nézetet, melyet WIELAND fejtegetései is támogattak, hogy az írónak, a művésznek elvitathatatlan joga, sőt kötelessége munkásságával irányítólag hatni az irodalmi nyelv kifejlesztésére. Megerősítették ezt a meggyőződését, hogy a grammatikus ADELUNGokkal egyet nem értő, sőt velük szembeszálló esztétikus nyelvfilozófusok: GEDIKE (Gedanken über Purismus 1779), a kiegészzt kereső GARVE (Allgemeine Betrachtungen über Sprachverbesserung 1794, s főképen JENISCH (Philosophisch-kritische Vergleichung, 1796) az író joga mellett szálltak síkra. Már PÉCZELI Mindenés Gyűjteményében¹⁾ megtalálja azt a bűvös szót, mely az íróművészt függetleníti a szokásalkotta korlátok és szabályok alól: merjen újítani, legyen benne bátorság: „Az a' bátorság . . . hogy merjen kotzkázni . . . új kifejezéseket“; ezt a bátorságot, merészséget GARVE és JENISCH újra meg újra lelkére köti az írónak.

Míg KAZINCZY a börtönt ülte, itthon az ortológia igyekezett bilincset verni az élő nyelvre. Megtettesítője a Debreceni Grammatika volt, melynek tekintélyét RÁVAI és VERSEGHY elméleti ortológiája is erősítette és valóságos testőrséget nevelt a „szűz“ nyelv védelmére.²⁾ KAZINCZY első találkozásakor Debrecen tekintélyeivel: DOMOKOS

¹⁾ 1791, I, 119. — ²⁾ M. Kurir 1804, 500; 1805, 389; A „szűz nyelv“ DECSY SÁMUEL SZAVA, Pannoniai Féniksz, bev. 1790.

Lajossal és BENEDEK MIHÁLYVAL, szinte megdőbbsent a Grammatika szerkesztő-íróinak merev vaskalaposságától és irodalmi tájékozatlanságától.¹⁾ Ettől fogva a „debreceniség“ benne a konok maradiság és a tudatlan önteltség fogalmává lett, s érezte, hogy a vele való összeütközés elkerülhetetlen. Ez egészen váratlanul a CSOKONAI sír- emlékéhez fűződő „Árkádiai pör“-ben meg is történt, miután a CSOKONAI-nekrológ²⁾ már fölkelte volt a debreceniek-haragját; ettől fogva KAZINCZY és Debrecen nyílt ellenségekként álltak szemben minden, tehát a nyelvi kérdésekben is. — RÉVAI és VERSEGHY harcában határozottan az első mellé állt, bár nem minden nézetében osztozott is. — A KULCSÁR-féle pályázat élénken foglalkoztatja; maga nem vesz ugyan részt benne, de sűrűn levelez e dologban KIS JÁNossal, s midőn barátjának műve koszorút nyer: Io Paeon! kiáltással üdvözlí. A feleletek nem vityák ki egész helyeslését, még Kisé sem, mivel józan ortológiájukban nem látta eléggé a haladás biztosítékát. Az 1805-i országgyűlés nyelvi határozatai őt mint stilsztát kevésbé érdekelték, de a mozgalmat, melyet indítottak, jó szemmel nézte. Egyáltalában tájékozást szerez minden téren; olvassa az időközben megjelent irodalmi termékeket; érdeklődik a régibb és újabb írók munkái iránt és levelezésével a maga körébe von mindenkit, kiben a nemzeti lélek munkását sejti.

Nézetei a nyelv fejlesztéséről a Szigvárt-bírálat óta lényegesen módosultak. SZENTGYÖRGYIHEZ intézett levelében³⁾ már így fogalmazza: „Minden Cruditást (Hárte) elkerülni — az újításokat nem halmozva, hanem félénken behozni, hogy az Írás egészen tarka ne legyen — [ez régi pont, de új stilsztikai megokolással] — 's az újítás kedvetlenségeit két úton pótolni-ki: 1. hogy az Olvasó érezze, hogy arra *sükség* volt, 2. hogy az újítás édes légyen; legalább ne *kedvetlen* . . . Új szót is *lehet* csinálni. De a' ki azt csinálja, figyelmezzen reá, hogy vele hol él . . . szót és szóllást . . . csináljon az az Író, a' ki bízük magához“. Látnivaló, hogy a súly a szó-újításról a stilusújításra ment át. — Egy esztendő mulva még határozottabban szól⁴⁾: „Az a per, a' melly Íróink között rég oltá villong, hogy Nyelvünket kell e, szabad e, a' Nyugati nyelv geniusa szerint modellezni . . . még mind ez ideig decisio nélkül van . . .

¹⁾ Kaz. Lev. II, 499.

²⁾ M. Kurir, 1805, I.

³⁾ 1804, febr. 5; Lev. III, 153.

⁴⁾ 1805, márc. 13; Lev. III, 303.

Az Aestheticus Irónak nem azt kell kérdeni: szóllanak e így, és szóllott e már így más? (Ez a' kérdés csak a' ki holt Nyelvekre való) hanem ezt: lehet e nekem így szóllani, hogy szóllásom elegans, energicus, új zengésű szóllás legyen? . . . Én tehát Neologus vagyok, és azt tartom, hogy úgy kell . . . A' fordítás az Originálnak minden szépségével tartozik bírni: az másként nem lehetett, hanem úgy, hogy sok helyt új szólassal éljek!"

KAZINCZY érezte, hogy ez elvi megállapodással szembe került kora uralkodó tudományával és meggyőződésével. Egyik oldalon a rideg, magát szabályok sáncai közé vonó tudomány, mely a nyelvet rendszerezhető, kész dolognak nézi; másik oldalon a művészet, mely a nyelvet a költői kifejezés eszközünek tekintti, ennél fogva a költői cél szerint változtathatónak, fejleszthetőnek. Az ortológia szerint a nyelv ura és parancsolója a hagyományos szokás, mely tételbe foglalható; a neológia szerint az író az, aki kénye szerint rendelkezik vele. Szembe kerül a grammatikus és a stiliszta, az elmélet és gyakorlat, a helyes és a szép.

De KAZINCZY nem elégedett meg a pusztá tudattal, elveit érvényre is akarta juttatni; és mivel tudta, hogy ez harc nélkül nem történhetik meg, maga idézte fel a harcot, ő kezdte a támadást. „A' tudománybeli csatáknak meg van a' magok haszna; a' dolog jobban kiörlődik . . . 's azok az ideák, mellyek annakelőtte csak kevés főben voltak-meg, 's talán ott is csak homályosan, elhatnak a' Publicumra, 's közönségessé lesznek . . . az igazságnak soha nem árt az ellenkezés, sőt az által mindég nyér az igazság ha ugyan igazság.“¹⁾ — Evvel a körülménnyel megváltozik a nyelvújítás képe: a XVIII. század végén a merész szóújításokon felháborodott ortológia hevesen támad, megírja törvénykönyvét a Debr. Grammatikában; a neológia elméletileg alig védekezik s a törvényes sorompókon kívül űzi újításait. A XIX. század elején a stilusújító KAZINCZY a támadó, táborában ott van a neológia valamennyi elméleti és gyakorlati bajnoka; az ortológia hevesen védekezik, de fegyvere egyre tompul, s végre látszólagos tisztes békekötés után egy időre teljesen visszavonul. Ez a nyelvújítási harc, mely kereken a XIX. század második évtizedét foglalja magában. Nyelvi harc, mely azonban magával hozta a nemzet egész szellemi megújódását: a

¹⁾ Révaihoz, 1806, okt. 21; Lev. III. 373—375.

harcból óriásként magasodik KAZINCZY, aki „fél századig tartá vállán, mint Atlas az eget, a nemzetiségnek ügyét“.¹⁾

124. A nyelvújítási harc. Nemzeti életünk megújítását mi sem mutatta jobban, mint azok a tolcsaták, melyek egyre-másra keletkeztek, s a magyar közönség körében, a tudós és irodalmi körökön túl is, mind nagyobb érdeklődést keltettek. Első volt az 1790 táján vívott prozódiai harc, mely BARÓTI SZABÓ és RAJNIS közt indult meg a szótagok versbeli időmértéke miatt s lassanként kibővült a verselés, sőt a műfordítás kérdéseivel. Ezt nyomon követte a jottista-ypsilonista háború, mely RÉVAI-nak VERSEGHY Proludiumára (1793) írt haragos bírálatával²⁾ kezdődött, helyesírási, nyelvhelyességi, általános nyelvtudományi, gyakorlati és elméleti kérdéseket vetett föl, s csak jóval RÉVAI halála után, a M. T. Akadémia állásfoglalásával csitult el végleg. CSOKONAI halála után az irodalom berkeinek csendjét az árkádiai pör verte föl, mely beleveszett az eddigieknél sokkal mélyebb, s az ország egész területére kiterjedő nyelvújítási harcba. A harcot KAZINCZY szántszándékkal idézte föl: „... az én érdemem az, hogy az a' titkolt gyűlölködés, mellyel Orthologusaink és Nyelvrontóink... egymást közel negyven év óta nézték, világos ellenkezéssé, harcczá lobbant... Illő volt, hogy a' sötétség valaha választassék-el a' világosságtól, 's Iróink 's Olvasóink Közönsége... az egyik vagy másik zászló alá térjen“.³⁾ Éle eleinte egyenest a Debreceni Grammatika ellen irányult, mely az ő szemében követőinek nagy táborával az ósdiság megtestesítője s minden haladás legfőbb akadálya volt. Később a harc területe egyre nőtt s szinte az egész országra kiterjedt. A harcot, melyet teljességében csak KAZINCZY levelezésének s a hozzáfűződő nagy irodalom ismeretével láthatunk tisztán, e helyt csupán fővonásaiban adjuk elő. A részletekre nézve főleg KAZINCZY levelezésének akadémiai kiadására kell utalnunk, VÁCZY JÁNOS kitűnő bevezetéseire és bőséges jegyzeteire, melyek a legcsekélyebb mozzanatra is kiterjeszkednek.

*

A nyelvújítási harc főállomásai a következők:

¹⁾ PETŐFI, Széphalmon; vö. DESSEWFY JÓZSEF levelében: „Te a' Magyar Literatúrának Átlássa vagy“. 1815, ápr. 3. Kaz. Lev. XII. 478.

²⁾ M. Hirmondó 1795.

³⁾ Kaz. Lev. XIII. 486—7.

- (1805. Az árkádiai pör.)
 1808. Magyar Régiségek és Ritkaságok.
 1811. Tövises és Virágok. Epistola Vitkovich Mihályhoz.
 1813. Dayka életrajza. A Mondolat.
 1814. Báróti életrajza. Kazinczy munkái: Fordításainak IX kötete (1814—1816).
 1815. Felelet a Mondolatra. Beregszászi Nagy Pál Dissertatiója.
 1816. Sipos József Ó és új magyarja. Helmeczi Értekezése.
 1817. Kazinczy bírálata Beregszászi és Sipos könyveiről. A Tudományos Gyűjtemény.
 1818. Kazinczy munkáinak bírálata, a „Kritika“. Füredi Vida: A recenziókról.
 1819. Kazinczy Antikritikája. Orthologus és Neologus.

125. Magyar Régiségek 1808. KAZINCZY hadüzenetnek a Magyar Régiségek és Ritkaságok első (és egyetlen) kötetét szánta, melyben újra kiadta SYLVESTER Grammaticáját, a krakkai Abécét 1549-ből, és VARJAS JÁNOS Megtért ember énekét 1775-ből. A kötet már 1805-ben készen állott, de a nyomdai nehézségek miatt csak 1808-ban került kiadásra. Ekkor az Olvasóhoz intézett előszót egy Utóírással toldotta meg, mely szándékát egészen világossá teszi: „Lesznek — így szól a XXV. lapon — a' kik jegyzéseimet olvasván, úgy fognak ítélni, hogy én élesebben költem-ki a' Debreczeni Grammatika ellen mint kellett és illett . . . Debreczen . . . magát csalhatatlannak tartja, annak tartják mások is nem kevesen . . . A' szelíd elnézésre csak azt tarthat számot, a' ki emberi gyarlóságából, magaelefejtésével botlik: de a' ki botlásaiban is csalhatatlannak akarja magát tartatni, a' ki nem érzi hogy botlik, 's a' nem botlót vádolja botlással, az lemondott azon jusáról, hogy viszont őeránta is szelíd elnézéssel viseltessenek mások, ez ellen kötelesség bátran kikelni“. — Még a Régiségek megjelenése előtt kitört az „árkádiai pör“, mely KAZINCZY és a debreceniek lappangó ellentétét nyilvánvalóvá tette, s az országos érdekekkel, melyet kellett, a közvéleményt két táborra kezdte osztani. A mindenfelől fölhangzó vélemények új anyagot adtak KAZINCZYNak az ellentét szítására, s ő, ki az eszmék harcától várta a jobb jövőt, nem is hagyta használatlanul az anyagot. Leveleit szerteküldi az országban, intve, buzdítva, korholva, ostorozva, számbavéve mindazt, amit mellette és ellene mondanak.

126. Tövisék és Virágok. 1811. Hogy az íróknak a „fentebb“ stílusra példát mutasson, KAZINCZY kiadta Marmontelt és La Rochefoucauld-ot; hogy a Debreceni Grammatikát ellensúlyozza, egy grammatikát tervez, RÉVAI alapján, de szabadon az ő rideg történeti felfogásától. Levelében és bírázataiban egyre hangoztatja elveit, melyeket a görög epigrammák hatása alatt (1809, december) szintén epigrammákba foglal. Hallotta hírét KLOPSTOCK epigrammáinak és SCHILLER-GOETHE xenáiának, tudja, hogy ezek irodalmi és esztétikai irányúak, de addig nem férhetett volt hozzájuk.¹⁾ Így pusztán a görög mintákra támaszkodva kezdi irogatni versikéit, szerte küldözgeti őket barátainak, akik örömmel üdvözlük a finom, sokszor igen csípős apróságokat. Eleinte Nyilak főlírással költeményeinek gyűjteményébe szánja, majd Nyilak és Virágok címmel már külön kiadásukra gondol, végül a Tövisék és Virágok névben állapodik meg, néhány írói arcképet és az ósdiakat gúnyoló, aristophanesi kart: A békák-at fűzi hozzá. A kötetke 1811, februáriusában, meg is jelent.²⁾ A cím virágai az esztétikai tárgyú epigrammákat jelentik, s a haladni vágyó és tudó írókhoz vannak intézve tanításul; a tövisék az ósdiak maradiságát ostorozzák. A gyűjteményben lévő 31 darab közül 9 mondható szorosabban a nyelv ügyét érdeklőnek (A' kész írók. Soloecismus. Synzesisz. A' nehéznyelvű. Orthoepia. Szokott és szokatlan. A' neo- és palaeologusz. Az iskola' törvényei. Purismusz). A lélektelen íróra, aki gondolkodásban és nyelvben egyaránt elmaradt, szól az Epigrammai morál: „Csipd, döfd, rugd, valahol kapod a' gaz latrot! Az illyet Űtni, csigázni, 's agyon-vernü (nevetve) szabad“. E gyűjteményből kihagyott és később készült epigrammáit egy második kiadásban az előbbiekhöz akarta fűzni: Virágok és gyomok címen. E kiadás azonban nem lett meg.³⁾ E kiadáshoz készült előszavában a költő maga magyarázza szándékát és célját: „Ezek a grammaticai és aetheticai epigrammák elsöben Patakou 1811-ben jelentek meg. Az vala czéлом irásokban s kiadásokban, hogy némely megtévedéseinket a nyelv és literatura körül felfedjem . . . A per melye: az epigrammák, s az ezekkel egy esztendőben megjelent, Virkovicshoz írt epistola . . . indítottak, javára van nyelvünknek és literaturánk-

¹⁾ Lev. VIII, 340, 378.

²⁾ Újra, bevezetéssel és magyarázattal: Régi Magyar Könyvtár XX, 1902.

³⁾ Ki vannak adva jegyzetekkel ABAFI Nemzeti Könyvtárában, K. F. összes költeményei I. kötetében.

nak, s nem nekem van mocskomra . . . Én nem rettegem a tudományos csatákat, mert oly készüllettel fogok dolgomhoz, hogy valahol ellenemnek igaza van, ott magamat neki önkényt megadom, ha azt kellene is vallanom, hogy tévedésben valék; szívem előtt nem ismeretlen érzés az, hogy botlásunkat egyenesen megvallani, gyakorta még szebb ragyogás, mint nem-vétkesnek lenni . . . Újítani a nyelven csak annak szabad, a ki a maga nyelvét nem csak tudja, hanem tanulta is¹⁾ A harc azonban, mely ezek után hevesen megindult, nem szolgálta az irodalmi ízlés fejlesztését úgy, mint KAZINCZY szerette volna; ellenfelei csak nyelvbéli újításait és nézeteit támadták, így lett a vitából nyelvújítási harc.

127. Az epigrammákkal egy célt szolgált a VITKOVICH-hoz intézett epistola, mely ugyancsak 1811 júniusában jelent meg.²⁾ Ebben ügyes leleménnyel az ósdiakat HÖGYÉSZI HÖGYÉSZ MÁTÉ, a szatmármegyei Máté-Szalka parlagi nemesének személyében lépteti föl (vö. BESSENYI Pontyija), akit irodalmi buzdulás hozott a költő látogatására s elmondja nézeteit, amelyek természetesen homlok-egyenest ellenkeznek az övéivel; KAZINCZY összefoglalja bennük az ósdiak vádpontjait:

„Magyarnak én azt ismerem . . . kinek
Szép nyelve nincsen elkeverve mással . . .
Magát a nyelv urának nem hiszi,
Nem szab törvényt és új szót nem farag,
De a régít érti, s tiszteli a szokást, . . .“

(Az alak keletkezését maga KAZINCZY írja meg DESSEWFFY-nek.³⁾ De a költői levélnek nem az lett a hatása, ami KAZINCZY szándékában volt; ő az önmagával való elteltségről, az idegen műveltség megvetéséről szolt, a ki nem művelt, parlagi ízlésről, mely útját állja a haladásnak. E helyett mármint egész Szatmár megye megsértődött, paszkvillust látott a költeményben. Egy névtelen szerző, valószínűleg MÁNDY IMRE⁴⁾ rögtön hosszú verses levélben felelt, mely még 1811-ben meg is jelent.⁵⁾ Visszautasítja KAZINCZY vádját, hogy

¹⁾ Régi M. Ktár. XX, 72 skk.

²⁾ Mintája HORATIUS-nak híres szatirája: „Ibam forte via sacra“ I, 9. Kaz. Lev. VIII, 586; némileg VIRÁG B. A poéta és Pontyi c. szatirája is.

³⁾ Kaz. Lev. XIII, 334.

⁴⁾ L. Kazinczy Lev. XI, 271, 279; XII, 517; XII, 619; Kölcsey Mind. Munk. IX, 132.

⁵⁾ Egész terjedelmében I. Kaz. Lev. X, 545.

Szatmárban SYLVESTER óta író nem született, cáfolatul felsorolja őket s az epistolát megvetéssel „a' Léthe' vizébe“ csapja. Így szerzett KAZINCZY eddigi ellenségeihez új ellenségeket, s már Zala megye is duzzogott a KISFALUDY-kritika miatt (a bécsi Annalen der Literatur 1809-i évfolyamában), melyet a Tövisek és Virágok Himfy-epigrammája még kiélesített.

Irodalom: BALASSA JÓZSEF: A Tövisek és Virágok új kiadása, Régi M. Ktár XX, 1902; VÁCZY JÁNOS, Bevezetés Kazinczy Leveleinek IX—XII. kötetéhez. CSEIZEL JÁNOS, Kazinczy epistolái: Irod. Közl XX, 43.

128. DAYKA ÉS BÁRÓTZI ÉLETRAJZ A 1813-14. KAZINCZY MÁR HOSZSZABBIDEJEAVVAL A GONDOLATTAL FOGLALKOZOTT, HOGY A LEVELEIBEN ÉS EPIGRAMMÁIBAN SZERTESZÓRT ELVEIT SZIGORÚAN MEGFOGALMAZVA EGY ÉRTEKEZÉSBEN KÖZZÉTEGYE. SOKOLDALÚ ÉRDEKLŐDÉSE ÉS MUNKÁSSÁGA AZONBAN ENNEK MINDÍG ÚTJÁT ÁLLTA. MIKOR KÉT KEDVELT KÖLTŐJÉNEK DAYKANAK ÉS BÁRÓTZINAK MUNKÁIT SAJTÓ ALÁ RENDEZTE, HOGY AZ ÍRÓKNAK AZ EGYIKBEN A KÖLTŐ, A MÁSIKBAN A PRÓZAIÍRÓ ESZMÉNYÉT BEMUTASSA, FELHASZNÁLTA AZ ALKALMAT ÉS ÉLETRAJZUKBA IKTATTA ELVEINEK FEJTEGETÉSÉT. DAYKA GÁBOR VERSEI 1813 MÁRCIUSÁBAN JELENTÉK MEG, BEVEZETÉSÜL A KÖLTŐNEK 1810, febr. 19-ről keltezett életrajza. BÁRÓTZI MUNKÁINAK VIII. KÖTETE 1814 TAVASZÁN; ENNEK FÜGGELÉKEKÉNT, KÜLÖN LAPSZÁMOZÁSSAL (1—35): BÁRÓCZY' ÉLETE, 1814, febr. 13-ról keltezve.

129. DAYKA ÉLETRAJZÁBAN KAZINCZY A DEBRECENI GRAMMATIKA ÉS KÖVETŐI ELLEN INTÉZI SZAVÁT, FELEMLÍTVE A SZARLÁNYI-(HUNYADI)-FÉLE LEVELET.¹⁾ MINTHOGY AZ ÓSDIAK HORATIUST HORDJÁK FÖL ELLENE, HORATIUSSZAL²⁾ CÁFOLJA VÁDJAIKAT: „Horátz nem csak azt a' szabadságot adja az Íróknak, hogy (1) szókat változtassanak, teremtsenek, hanem hogy (2) az idegen szóllásokat is vigyék be nyelvekbe, ha ezek által a' nyelv szépül, bővül“. (Dayka él. XXII.) Hosszas érveléssel védiekképen soloecismusait, xenologismusait, melyeket szemére vetettek. Soloecismus, a szokott szófűzéstől való eltérés, xenologismus, idegen szófűzés átültetése. „Rettegni az újtól, szokatlantól, idegentől, épen úgy hiba, mint mohonkapni . . . mindazon, valami új, szokatlan és idegen. Ízlés kell az Íróban 's ezeknek épen az nincs, melly érezze, mi igazán-szép és mi felvehető“. (Dayka él. XXIV.) Tehát a nyelv tudása, az erőszakos purizmus nem elég, az írónak művészi érzéke, az

¹⁾ L. 95. pont.

²⁾ Epist. II, 1. 85 és Ars. Poet. 45—62.

ízlés az igaz bíró. Érvül említi HORATIUS, VERGILIUS görögösségeit, de főképpen a német irodalom nagyjainak példáját: LESSING, KLOPSTOCK, GOETHE, WIELAND, SCHILLER, VOSS sok graecizmusát, gallicizmusát, mely az új német nyelvet a HANS SACHSÉ fölé emelte. A magunk irodalmából ZRINYI, GYÖNGYÖSI ÉS BENICZKY soloecismusait említi. „Tudni a' nyelv' törvényeit elmúlhatatlanul szükség, szükség azt is tudni mi van szokásban: de azt is szükség tudni mi adhat tópicus dísz, 's el nem feledni . . . hogy a' regulától eltávozni sok helytt trópus vagy figura, 's nem anomalia“. (Dayka él. XXIX.) Ahogy más helyt sokszor mondja: „Nem botol a' ki helyén tudva 's akarva botol“ (Tövissek: Soloec.), idézve hozzá SENECA mondását: „Grammaticus non erubescit soloecismum, si sciens facit“. „ . . . tanulnák-meg, szabad e vagy nem? (1) a' szokástól — a' köz nép' szokásától! — eltávozni, (2) az idegent követni, (3) szókat rövidíteni, (4) változtatni, (5) új szerkeztetésbe hozni, sőt . . . (6) szókat teremteni is“. (Dayka él. XXX). E legutolsó mondat foglalja magában KAZINCZY akkori felfogásának tételeit.

130. BÁRÓTZI életrajzában az ARANKA GYÖRGY ösztönzésére keletkezett nyelvnivelő társaság munkájából (I. darab. 1796) indul ki, mely azt állítja, hogy a magyar nyelvnek „jobbítás nem kell, mivel az tökéletes“, s példának említi BÁRÓTZI KASSZANDRÁJÁVAL egy fiúst alatt ILLYÉS ANDRÁS, GYÖNGYÖSI ÉS a HALLERÉK műveit. Ez az összeállítás kihívja KAZINCZY bírálataát. Az említett írókból s a társaság munkájából bizonyítja, hogy ez alapon minden neo- és xenologizmus szentesítve van. A lényeges azonban az álláspont különbsége; ezért kiegészíti azt, amit DAYKA életében mondott, még egynehány ponttal.

131. KAZINCZY tételei. (A) Az erdélyiek dicsérik CICERO keresetlen, mindennapi szavakkal írt beszédeit, melyeket a szolgálóleány is megérthetett. De vajjon CICERO csak a nép seprejének beszélt-e s nem egyszersmind a polgároknak is? Megértették-e a szolgálóleányok LUBRETIUST, VERGILIUST, HORATIUST, az óság penészén kapó SALLUSTIUST, a rögs, zordon beszédű TACITUST? „ . . . a' nyelv' dolgában nem a' Szokás a' fő törvény, hanem a' nyelv' ideálja — hogy a' nyelv az legyen a' minnek lennie illik: hív és kész és tetsző magyarázója mind annak a' mit a lélek gondol és érez“. (Bár. él. 19.) A nyelv ideáljának fogalma JENISCH műve útján került HERDERBŐL KAZINCZY gon-

dolatvilágába; igen gyakran él vele, de több ízben más-másképpen fogalmazta az alkalom és a cél szerint.¹⁾

132. (B) Purista és neológ egyetért abban, hogy nyelvünkért és irodalmunkért azt kell cselekedni, ami hasznára van. De mi módon? Ha a puristák tanácsa után járunk, akkor nyelvünk *az lesz a' mi volt*, azaz csínatlan, durva, szegény. — Ha pedig azt tesszük, „a' mit minden lelkes, minden gondos Írónk cselekedett . . . a' mit VIRGIL, HORÁTZ, CICERO javall és tanít . . . a' mit a Debreczeni Grammatika elkerülhetetlennek mond és nem kárhoztat — azt, hogy a' mi míveletlenségének szennyében senyvedett nyelvünk ezeket a' szennyeit végre lerázza, természeti erejét kifejti, a' neki tulajdon szépségében elő-kél“. Ennek eszközei pedig, ha az író (1) a nyelvet idegen, de elfogadható szépségekkel gyarapítja; (2) ha fertelmes hosszáságu szavainak farkát elnyesi pl. reménység: *remény*, háladatosság: *hála*, ékesség: *ék*, csínosság: *csín*, (= cultura); (3) ha ideáinknak, melyeket eddig csak idegen szóval, vagy egyáltalán nem tudtunk megnevezni nevet keres; (4) ha „szóllásunk, a' köz nép szóllásaitól eltávozván, nemesbbé lesz, energiát, praecisiót, kellemet, zengést nyer“; (5) óhajtanók, hogy nyelvünk több színűséget (Vieltönigkeit) kapván* az idegen nagy írókat „egy nyelvben fognánk ugyan, az az magyar szökből fűzött beszédben, de nem eggyenemü beszédben, 's mindenikét a' neki-tulajdon színben, tónban, fordíthatni“. Evvel KAZINCZY a stílus legfőbb művészi kellékét állítja oda törekvése céljául.

133. (C) Mint tulajdoníthatja magának azt a jogot, azt a hatalmat az író, hogy így bánjék a nyelvvel? Úgy, ahogy EPAMINONDAS parancs és megbízás nélkül megverte az ellenséget, bízva a maga tehetségében és tudásában. Erre tanít a külföldiek irodalmának példája, de saját nyelvünk is, hiszen még BARTZAFALVI és DUGONICS szavai is honosságot kaptak, mert VIRÁG és KIS műveivel szentesítette őket. „Új nyelvet a' sokaság teremte: a' már készet . . . nem a' nép, nem a szokás, hanem a' jobb Írók viszik . . . tökélet felé“; az új szó elfogadására mindig hajlandó a nép, „ha az múlhatatlanúl-szükséges és széphangzású léssen, és ha az Író azzal gyakrabban nem él mint illik“. BÁRÓTZI ezt a munkásságot még nem tehette, korán volt; RÉVAITÓL várhattuk volna; „A való

¹⁾ THIENEMANN : EPhK. XXXVI, 84, 129; SIMAI : MNy. VIII, 347; VÁCZY, Kaz. Lev. X, 537.

[olv. váló] pont örökre el lesz ugorva ha most nem tesszük; ha pedig tesszük, a' nyelv óriási léptekkel fog haladni“.

Ezekben KAZINCZY mintegy tételelesen megállapította a maga felfogását a nyelvújítás jogairól és kötelességeiről. Amit ezután írt, az már nem új dolog, legfeljebb elveinek bővebb kifejtése s az ellenérvek élesebb cáfolata. Hogy elméletét gyakorlatban is bemutassa, buzgón dolgozik munkái kiadásán s előkészíti fordításainak kilenc kötetét, amely 1814—1816-ban meg is jelent. A sok nyelvből, sok írótól, sok műfajnak fordítása ugyanis, szerinte a legjobb eszköz a magyar stílus megújítására és kifejlesztésére.

134. A Mondolat. Míg KAZINCZY műveinek kiadásával foglalkozik, a leveleinek, epigrammáinak, prózai műveinek csipkedő, gúnyos hangjától sértett ellentábor nem igen talál módot a megtorlásra. KULTSÁR ISTVÁN lapjában, a Hazai s Külföldi Tudósításokban, melynek különben KAZINCZY is munkatársa, hallatszik itt-ott egy-egy tiltakozó megjegyzés; PETHE FERENC, aki ez időben nagyon neki veti fejét a szócsinálásnak, méltatlankodó kifakadást ír a Nemzeti Gazdába (1813, 43. sz.), mert KAZINCZY néhány szószörnyetegét rosszalotta. Ekkor jelenik meg 1813 végén a Mondolat, irodalmi életünk leghíresebb gúnyírata, mely a két tábor lappangó ellentétét nyílt harccá lobbantotta.

A Mondolatról szóló jókora irodalom már egészen tisztázta e paszkvillus keletkezését, csak mintái körül van még néhány földerítésre váró pont.

A nyelvújítás szertelenségeit kezdettől fogva egyre gúny kíséri. Kezdi a sort magának BARTZAFALVINAK önmagát gúnyoló búcsúztatója¹⁾ majd a bécsi Magyar Musa leoninus distichonjai²⁾ a Debreceni Grammatika alapján készült HUNYADI-SZAKLÁNYI-féle levél a bécsi Magyar Merkuriusban (1795); PETHE FERENC cikke a Gazdaságot Tzélozó Ujságban.³⁾ A Debreceni Grammatika elveinek ideiglenes győzelmével elhallgat a gúnyolódás, de KAZINCZYNAK támadó fellépése, a Magyar Régiségek óta ismét halmozódik az anyag s végül Hőgyész Máté feleletében (1811) és a Mondolatban fakad ki.

135. A Mondolat 106 (102+4) lapból álló kis könyvecske⁴⁾.

¹⁾ M. Hirmondó, 1786, aug. 30. — Vö. 87. pont skk.

²⁾ 1787, 55 levél.

³⁾ 1796, jún. 28.

⁴⁾ Újabbán kiadta BALASSA JÓZSEF bevezetéssel és magyarázattal: Régi MKtár X.

Címlapja: „Mondolat. Sok bővítményekkel, és egy kiegészített újszótárral együtt. Angyalbőrbe kötve, egy Tünet forint. Dicshalom. 1813.“¹⁾ Középen kép; kerek görög templom, tetején lobogó tűz. A címlappal szemben címkép: háttérben felhők felett áttekintő nap; előtte a Helikon kettős orma, a jobboldalin Pantheon-szerű épület, a baloldalin az ágaskodó Pegazus, kinek lába alól Hippokrene forrása ömlik alá egyre szélesedő patakban; a bal orom alján hetes Pansípját üdvözletre emelő Satyr ül; a Helikon alján kantáros, farmatringos számaron KAZINCZY kürtöt fújva igyekszik fölfelé; fején borostyánkoszorú és a lepe, akantárt fogó bal kezében csörgős háromszög²⁾, az első kápnál lóg a lant, a hátsón a szonettírás jelvénye, a gitár. A kép alatt VÁLYI NAGY FERENCZ hatsoros verse. A címlap visszáján (1) A *nehéznylelvű* epigrammából (Töv. és Vir.) jelige; a következő levél mellső és hátsó lapján (2) ajánlás: *Zafir Czenczinek* (KAZINCZY FERENC anagrammája); azután (3) *Édes Angyalném!* megszólítással ajánló levél; (4) ismét jelige Dayka Életéből: „Lassan megyünk elő, de hatalmasan — akármit mond Beótzia . . .“ Következik (5) a *Vezérszó*; utána (6) három leoninus distichon *Csabai A.* aláírással; ezt követi maga a (7) *Mondolat*, mely áll egy bevezetésből és 3 cikkből, kísérik a lap alján jegyzetek; továbbá (8) egy *Hiresztelés*, (9) a *Szótár*, végül (10) egy *Függelék* s (11) a sajtóhibák kijavitása; befejezésül KAZINCZY Töviséből (12) a békák kara: *Brekeke . . . Kloáx!* — *Tuí!*

136. A *Mondolat* keletkezése. A *Mondolat*ban két alkatrészt kell megkülönböztetnünk: a SZENTGYÖRGYI-félét s a SOMOGYI-félét. Az első rész keletkezését KAZINCZY magától SZENTGYÖRGYITől tudta meg: „Debr. Senator BÖSZÖRMÉNYI PÁL, egyike azoknak a' kik a' Debr. Grammatikán dolgoztak . . . Superint. BENEDEK MIHÁLYHOZ egy levelecskét küldte, mellyet SZAKLÁNYI azon új szókból szőtt. BENEDEKnek nagy öröme volt a' bolond levelen [ez azóta elveszett, avagy lappang], 's mindent kért hogy irjanak több illyet, kérte SZENT GYÖRGYIT is . . . Ez az ember mind KIS JÁNOSNAK mind nekem igen kedves barátunk, 's szüntelen harczolt kettőnk ellen, és benünket attikai sóval csipkedett Antipurismusunkért . . . Ez a'

¹⁾ Megjelent Veszprémben.

²⁾ Ezt a zenei triangulumot BALASSA az új kiadás előszavában 17. l. „szabadkőműves jelvény“-nek magyarázza, valószínűleg a Felelet 3. l. után: „Minek a' Sonett Írók symbólja 's a' kőműveseké? KAZINCZY maga „ein musikalisches Triangel“-nek mondja, Lev. XI, 179, 241, 253.

SZENT GYÖRGYI engedett a' BENEDEK unszolásainak, 's irt egy valamit.¹⁾ SZENTGYÖRGYI JÓZSEF dr., Debrecennek akkortájt első orvosa volt, igen művelt, finom és olvasott úri ember; KAZINCZYNak testi lelki jó barátja, aki sokat évdődött vele szóújításai és idegen szólásai miatt és 1804-ben csupa „xenologismusból és soloecismusból“ szerkesztett levélben róttta meg jókedvű tréfával KAZINCZY törekvéseit.²⁾ Ez azonban semmiképpen sem a Mondolat csírája, mint egyesek vélik,³⁾ mert SZENTGYÖRGYI levelezése KAZINCZYVAL előbb is utóbb is telve van komoly és tréfás vitatkozással s csak azt bizonyítja, hogy SZENTGYÖRGYIBEN megvolt a hajlandóság ilyen stílus-paródiára. SZENTGYÖRGYINEK BENEDEK unszolására szerkesztett tréfás iratkáját Debrecenben aztán több ízben lemásolták és köröztették. Egy példányát BENEDEK MIHÁLY 1810-ben elküldte a Nemzeti Múzeum kéziratárának;⁴⁾ erről már KAZINCZY is tudott valószínűleg HELMECZI értesítéséből.⁵⁾ SZENTGYÖRGYI szövege (8 lap, hozzá 6 lapnyi, 185 szóból álló szótár) az 1813-i Mondolatban dőlt szedéssel a 19. laptól a 46. lapig terjed; a szótár szavai a RMKtár kiadásában csillaggal vannak megjelölve. SZENTGYÖRGYI maga ezt írja róla KAZINCZYNak: „... mikor a' futó [cursiv] betűkkel nyomtatott részihez értem, tsak el állott szemem szám, látván, hogy az én tőlem ártatlanul és tsupa juchsból irt játékot találom illy gonosz végre fordítva.“ SZENTGYÖRGYI szövegének egyik, már kissé eltorzult szövege került Dunán túl SOMOGYI GEDEON, veszprémi esküdt kezébe, aki aztán bővítményekkel ellátva kiadta.⁶⁾ A szöveg keletkezését KÖLCSEY 1809-re teszi, de belső okok alapján korábbi időpont: 1807 valószínűbb; mindenesetre KAZINCZYNak „Hotkócz-Anglus kertek“ című cikkének megjelenése után⁷⁾ és FOLNESICS Alviná-jának (1807) megjelenése, vagy ismertebbé válása előtt.⁸⁾ SOMOGYI GEDEON munkája tehát minden, ami a tulajdonképpeni Mondolaton kívül van: címkép, címlap, jeligék, ajánlás, ajánlólevél, vezérszó, a jegyzetek a M. szövegéhez, a híresztelés s a szótár anyagának

1) Kaz. Lev. XI, 252, 279.

2) Kaz. Lev. III, 167.

3) Nyr. XXXVII, 39, XLI, 319.

4) Mai könyvtári jelzése: 18. Quart. Hung.

5) Kaz. Lev. XI, 247.

6) SZENTGYÖRGYI hiteles szövege szintén megvan teljes terjedelmében Irodört. Közl. IX, 228.

7) Haszn. Mul. 1806, I, 26.

8) Nyr. XLI, 319.

185-ről kereken 1000-re való kibővítése. SOMOGYIT a munkában OROSZY PÁL, FÁBIÁN JÓZSEF, MÁRTON ISTVÁN, RUSZK JÓZSEF támogatták, terjesztették az előre kinyomatott Hiresztelést és 10 forintnyi előfizetést szedtek érte.

137. A Mondolat forrásai, melyekből a szerkesztők a kigúnyolt szavakat, szólásokat, sőt mondatokat vették a következők:

SZENTGYÖRGYI forrásai: 1. WÁNDZA MIHÁLY Búsongó Ámora (1805); 2. BARTZAFALVI Szigvártja (1787), A tudományok magyarul (1792); 3. a SZAKLÁNYI-HUNYADI-féle levél a bécsi Magyar Merkuriusban (1795), mely BARTZAFALVIT, DUGONICSOT, RÉVAIT és BENKÖT gúnyolja; 4. magának KAZINCZYNAK munkái és SZENTGYÖRGYIVEL való levelezése. — BARTZAFALVITA nézve nem a SZAKLÁNYI-HUNYADI-féle levél volt az egyetlen forrás, mint egy kutató véli (Nyr. XLI, 319); az eredeti Mondolat szótárának összevetése az említett két munkával bizonyítja, hogy a levélen kívül is használta BARTZAFALVI műveit.

SOMOGYI forrásai: 1. WÁNDZA Búsongó Ámora; 2. BARTZAFALVI művei; 3. a SZAKLÁNYI-HUNYADI-féle levél; 4. FOLNESICS Alvinája (1807); 5. PERETSZENYI NAGY LÁSZLÓ költeményei; 6. KAZINCZY munkái, különösen a Tövisék és Dayka Élete; 7. BERZSENYI verseinek 1813-i kiadása; 8. PETHE FERENC újításai; 9. a Tiszti Szótárak (I. SOMOGYI G. Értekezés. 1819. XVII.)

138. A Mondolat mintái. Mágig sincsen tisztázva a Mondolat mintájának, vagy mintáinak kérdése. KÖLCSEY SCHULZNAK CAMPE új németiségét csúfoló paszkvillusát említi;¹⁾ nem sikerült eddig bebizonyítani, hogy SZENTGYÖRGYI ezt látta.²⁾ Mások CAMPE szótárában látják a mintát, ez is kétséges.³⁾ SZENTGYÖRGYI Mondolata alakjában teljesen eltér a vélt mintáktól. Ezek egyike levél; a másika németesítő szótár: a címszavak idegenek, mellettük az ajánlott német szavak, bevezetésül egy értekezés a nyelvmívelésről. SZENTGYÖRGYI Mondolata pedig, mint már címe is mondja: oratio, beszéd, szónoklat,⁴⁾ (vö. a II. cikk kezdetét: „Beszédem Második Részében . . .”) s az egyházi beszéd váza szerint készült: bevezetés (tétel kimondása: „a' Magyar Nyelv' Kimiveltetésének szükséges, és kerülhetetlen volta“; fohász; tétel felosztása: „Három

¹⁾ M. Munk. IX, 230; Felelet a Mond. XI.

²⁾ Nyr. XXXII, 1; EPhK. XXXVI, 133.

³⁾ EPhK. XXXVI, 36; Nyr. XLI, 318.

⁴⁾ A szó BARTZAFALVIE, ő *oratio* jelentéssel csinálta.

dolgokról célozok a' fel-tett tárgyhoz képest. Első tekinteti: mely szükséges a' Magyar Nyelv-mivelés. Második: Kivégzi annak lehetőségét. Harmadik: módjait és segédeit fedezi"); tárgyalás (a tétel három részének kifejtése); rövid záradék s az *ámen* helyett: „Mondoltam, vagy — Zungottam“. Ez a forma már csak azért is valószínű, mert hiszen egyházi emberek szólitják föl az írásra, számukra írja; hangjában, előadásában, fordulataiban is templomos, kenetes. A Mondolat három tétele pedig igen közel jár a KULCSÁR-féle pályatétel kérdéseihez s éppen akkoriban (1806) jelentek meg a megjutalmazott művek.¹⁾ A függelékül mellékelt 185 szóból álló szójegyzék — korántsem CAMPE-szerű nagy szótár — hanem hasonlít a BARTZAFALVI, KAZINCZY idejének divatjához: az ismeretlen vagy új szavak közlése magyarázó jegyzékben (Szigvárt, Bácsmegyey). Nem valószínű, hogy SZENTGYÖRGYI, az orvos, annyira jártas lett volna a külföld nyelvújító irodalmában, mint KÖLCSEY vagy SZEMERE, hogy mintáját is onnan vegye. KAZINCZY levelezésének óriási tömegében sem kerül elő SCHULZ vagy CAMPE e kérdéssel kapcsolatban.

139. SZENTGYÖRGYI Mondolatának éle a WÁNDZA és BARTZAFALVI-féle szertelenségek ellen irányul, mellékesen KAZINCZY-t is csipkedi; SOMOGYIÉ, bár magában a szövegben nincsen semmi sértő KAZINCZYRA nézve, a címképpel, címlappal, ajánlással s az idézetekkel félreérthetetlenül a széphalmi diktátorra céloz.

Hatása példátlan volt, soha még irodalmi termék ennyire föl nem keltette a közérdeklődést. Az ortológusok és KAZINCZY ellenfelei ujjongtak. KAZINCZY maga eleinte föl volt háborodva, nem annyira az ellene irányuló szatira miatt, hanem hogy őt ez a „cento“ (más szövegek szavaiból és szólásaiból összetákolt mű) a WÁNDZA, FOLNESICS, PETHE, PERECSENYI-féle írókkal egyszerre említi. Csakhamar higgadtan ítél róla: „Azért hogy szerencsétlen újítások is esnek a' nyelven, nem következik hogy minden újítás szerencsétlen 's minden újítás tilalmas. 'S valamint mindennek a' világon van valamely haszna, úgy van ennek is: — a FOLNESICSEK, VANDZÁK, PETHE FERENCZEK megszeppennek 's nem fogják üzni bolondságaikat“.¹⁾ Még a Mondolat előtt, 1812-ben keletkezett egy nagyon durva gúnyirat KAZINCZY ellen,²⁾ melynek szerzőségével egy ideig LACZAI SZABÓ JÓZSEF, sárospataki tanárt gyanúsították, aki pápai tanár korában kikelt a

¹⁾ Nyr. XLI, 318.

²⁾ Lev. XI, 248.

³⁾ L. a Mondolat új kiadásának függelékében.

„szófabrikák ellen“ (l. 91 pont). Igaz, hogy LÁCZAI heves ellenfele volt KAZINCZYNAK és újításainak, a Mondolatot örömmel terjesztette, de kiderült, hogy e határtalanul nyers és aljas irat szerzője nem lehet ő. Írója ma is ismeretlen.

Irodalom: *Mondolat* új kiadása, bevezetéssel és jegyzetekkel BALASSA JÓZSEF-től. RMKtár X, 1898; a bevezetés végén az irodalom jegyzéke; KAZINCZY Levelezése XI, XII. köt. és VÁCZY JÁNOS bevezetései; THIENEMANN: EPhK. XXXVI, 132 sk.; SIMAI Ö. Nyr. XLI, 318 sk.; HARSÁNYI ISTVÁN, K. ellen írt gúnyirat szerzője [nem Lácza Szabó József] Irodalomtörténet, VI, 501; SZILY, Szentgyörgyi Mondolata: Irod. Közl. 1899, 228.

140. A Felelet. KAZINCZY nem találta illőnek, hogy a Mondolatra feleljen. Tanítványai és barátai SZEMERE PÁL és KÖLCSEY FERENC azonban még 1814 nyarán Pécelen hozzáfognak a Felelet megírásához. A források; Mondolat, PERECSENYI, WÁNDZA, KOVÁCS PÁL közmondásai 1794, ÉDES GERGELY, FOLNESICS, PETHÉ, a Debreceni Grammatika, ZRÍNYI Syrenája, DUGONICS Etelkája és Tudakossága, JENISCH és GARVE értekezései, GYÖNGYÖSI JÁNOS, a leoninista, VARJAS JÁNOS é-s éneke, LUKÁTS MIKLÓS s egyebek. A könyv kinyomatását a cenzura eleinte nem engedte meg; a szerzők távollétében BILKEI PÁP FERENC kénytelen volt módosítani a szöveget, a címlapon álló SOMOGYI GEDEON helyébe BOHÓGYIT tett s így 1815 júliusában a könyv megjelent. A bevezetés KÖLCSEY tollából BOHÓGYI GEDEON nekrológiát közli, melybe mind az fel van dolgozva, amit SOMOGYI GEDEONról megtudhattak. Utána a korabeli próza- és versírók módján kitűnő stílusparódiák, melyek a pórias, parlagi, terjengős kényszeredett előadást, a mésterkélt verselést, a Debreceni Grammatika tudakosságát gúnyolják; főleg sikerültek a nagyképű jegyzetek, melyekben lehetetlenségre nem ismerni a mintára: CSOKONAI sokjegyzetű kiadványaira. A Felelet nagyjából SZEMERE műve; KÖLCSEYTŐL való a bevezetés, ZAFYR CZENCZI levele, a debreceni grammatikus levele és HÖGYÉSZI MÁTÉ verse, talán még néhány jegyzet. KAZINCZYNAK sem az előkészítésben, sem a szövegben semmi része nem volt; de amennyire bántotta eleinte a Mondolat, annyira örült a Feleletnek. Hívei közül is azonban sokat bántott a kétségtelenül sértő durvaság, kivált az, hogy SOMOGYIT halottnak mondja. Az ortológusok tábora haraggal és megbotránkozással olvasta a Feleletet; mindenki sértve érezte magát, még olyan is, akinek irodalomhoz, nyelvújításhoz semmi köze sem volt. A harag természetesen KAZINCZY ellen irányult;

híre járt, hogy Somogyiek válasza készülnek, mire SZEMERE egy második Felelet tervét forgatta elméjében. SOMOGYI válasza azonban késett s csak évek mulva, 1819-ben jelent meg Értekezés-ének bevezetésében, de már minden hatás nélkül. Egy kéziratban maradt választ 1815-ből közöl H. KISS KÁLMÁN az Irod. Közl.-ben (VI, 473), mely híven másolja a Feleletet.

Közvetlenül még a Mondolat-pörhöz tartozik az a két ismeretetés, melynek egyikét KAZINCZY jó barátja, RUMY KÁROLY írta a lipcsei Allgemeine Literatur Zeitung-ba (1816, 39. szám) és sok bizalmas részletet tartalmaz; másikat Z. betű alatt BALLA KÁROLY írta a Tudományos Gyűjteménybe (1817, VI, 97). Mind a kettő KAZINCZY javára dolgozik a közönség megnyerésén; BALLA azonban némely dolgot teljesen félreért. (SZEMERE szerint Z. alatt BALLA, VÁCZY szerint SZENTMIKLÓSSY rejtőzött.¹)

Irodalom: A Felelet kadása BALASSA JÓZSEFTŐL: RMKtár XI, bevezetéssel és jegyzetekkel. Függelékül a két bírálat és SOMOGYI válasza. — VÁCZY JÁNOS, Egy fejezet a nyelvújítás történelméből: Budapesti Szemle. CXVIII, 1904; TAKÁTS SÁNDOR, Részletek a nyelvújítási harc történetéből: Kath. Szemle 1890; A Mondolat és Felelet hatása: Kath. Szemle 1891. KAZINCZY Levelezése XII—XIV, VÁCZY JÁNOS bevezetési; CSASZÁR E. Kazinczy 1814—15-ben: EPhK. VIII, 206. PITROFF P. A Felelet egy érdekes példánya: Nyr. XLIII, 122.; CZEIZEL, Kölcsény szerepe az Antimondolatban: Irod. Közl. XXXVIII, 76.

141. Viták a Tudományos Gyűjtemény megjelenéséig. A Mondolat és Felelet, valamint a hozzáfűződő, de napvilágot nem látott, kéziratot paszkvillus és pamfletirodalom fölkelte a nagy közönség érdeklődését is a nyelv ügye iránt; igaz, hogy az egykorúakat inkább érdekelte a tollharc személyi része, de evvel együtt a nyelvi kérdések is közbeszéd tárgyaivá lettek. Magánlevelek, társasági összejövetelek, megyegyűlések, az iskola tervei, mind visszhangoztak tőlük, vitakoztak róluk, s így ország-szerte mindenkinek vagy KAZINCZY mellett, vagy ellene kellett pártot fognia. Ellenfelei Abaúj vármegyét rá akarják bérni, hogy végzéssel tiltsa el KAZINCZY-t az írástól.²) KAZINCZY eddigi elméletéhez gyakorlati bizonyíték nak és példának Munkái: Szépliteratura kilenc kötetét szánta, s ettől várta elveinek győzelmes diadalát. Amint a kötetek egymásután megjelentek³) a hatás mind erősebben jelent-

¹) Vö. RMKtár XI, 18. és Kaz. Lev. XV, 603.

²) KÖLCSEY levele, 1817, jún. 11. — Kaz. Lev. XII, 168.

³) I, IX: 1814; II—VII: 1815; VIII: 1816.

kezett. Levelek és tudományos értekezések taglalták, fejtegették, támadták KAZINCZY nézeteit és felfogását. Minthogy a vita jellege általában komoly volt, s bár sok éles és epés szó is esett, mégis távolmaradt a Mondolat-félék személyes mocskolódásától, KAZINCZY valamennyi támadással fölveszi a harcot; tudomást szerez minden ellentétes véleményről, levélben fölkeresi ellenfeleit, újra meg újra ismétli régebbi nézeteit, újakat csatol hozzájuk, kihívja a legősőbb álláspontot is, szóval olyan hihetetlen buzgósággal, lelkesedéssel és kitartással szítja és éleszti ezt a szellemi tornát, mintha nem is ő volna minden támadás célpontja. Valóban, inkább fölötte is áll a harcnak; vezetője, intézője inkább, mint sorban küzdő bajnoka. Híveinek kisebb csapata: SZEMERE, KÖLCSEY, VITKOVICS, HORVÁT ISTVÁN, HELMECZI, SZENTMIKLÓSSY, buzgón szolgáltatja a vita anyagát, kivált SZEMERE PÁL, a nyelvújítási harc „szertárnoka“, ahogy SZVORÉNYI nevezi (Fejl. tün. 22), nagy szorgalommal gyűjti régibb és újabb írókból a szavakat, valóságos nyelvújítási szótárt készít¹⁾ állandó fegyvertárul. KAZINCZY régebbi hívei közül többen, KIS JÁNOS, SZENTGYÖRGYI, PÁPAY SÁMUEL, megijedve a vezér merészségétől, óva intik mérsékletre, féltik az ügyet; míg DESSEWFFY JÓZSEF, aki határtalan rajongással csügg barátján, ellenvetéseit újabb buzdítással tetézi. Az ellenfelek közül Debrecen hallgat leginkább; sem tudományos készültsége, sem irodalmi műveltsége nem áll meg KAZINCZYVAL szemben; már a Magyar Régiségekre sem találkozott, aki válaszoljon; ha tesz valamit, az inkább személyeskedés, gúnyolódás, melyre a HÖGYÉSZ MÁTÉ alakja miatt Szatmárban, sőt Szabolcsban is társra talál. Komoly ellenfelek a dunántúliak. Már a Mondolat előtt főlemeli szavát KAZINCZY újításai ellen RUSZEK JÓZSEF apát.²⁾ A bécsi Annalen-ben megjelent Himfy-recensiot³⁾ s a Tövisiek Himfy-epigrammáját egész Dunántúl sértésnek fogta föl s még azokat is, kiknek nem volt részük a Mondolatban, ingerültté tette KAZINCZY iránt; KISFALUDY SÁNDOR, TAKÁCS JÓZSEF, HORVÁTH ENDRE, PÁPAY SÁMUEL ÉS VERSEGHY FERENC levelezésben és személyesen szövetkeznek ellene.

142. Az igazi irodalmi vitának akkoriban még nagy akadályja volt egy arravaló folyóirat hiánya. KULTSÁR lapja, sem mint hírlap, de szerkesztőjének nem eléggé elfogulatlan felfogása miatt sem, nem volt

¹⁾ Ma a zirci apátság kéziratárában, 479. sz. — Kaz. Lev. XIII, 213, 392, 402.

²⁾ A filozofiának előljáró értekezései előszavában, 1811—12.

³⁾ 1809, újra magyarul Erdélyi Múzeum. I, 72, 1814.

alkalmas. KAZINCZY egyre sürgette egy folyóirat megalapítását, a fel-felmerülő terveket örömmel üdvözölte. Végre 1814-ben megjelenik az Erdélyi Múzeum; a nyelvújítási harc egy-két mozzanata benne fel is merül; de hosszú időszakokban megjelenő, nem eleget befogadható füzetei, a szerkesztőnek távoli lakása, nem tették alkalmassá, hogy a szellemi élet igazi szervévé legyen; 1818-ban, a 10. füzettel meg is szűnt. Állandó folyóiratunk csak 1817-ben a Tudományos Gyűjtemény megalakulásával lett; hosszú időn át ez volt minden tudományos megnyilvánulásnak és törekvésnek egyetlen színtere. A nyelvújítás vitája is itt emelkedik értékben és hatásban a legmagasabbra.

A Tud. Gyűjt. megjelenéséig a vita, mint előbb, a levelezésben és röpiratokban, könyvek előszavaiban, jegyzeteiben folyt. KAZINCZY mindenfelé tudakozza a hatást, melyet DAYKA és BÁRÓTZI életrajzában kifejtett elvei tettek, s a legnagyobb megütközéssel attól kapta az első, komoly ellenvetéseket, akitől alig várta, legjobb dunántúli barátjától, KIS JÁNOSTÓL.¹⁾ Leveléhez egy rövid, de szabatosan fogalmazott értekezést csatol: „Egynéhány gondolatok a' Magyar Nyelv' kimivelése eránt“. Az 1806-i jutalomfelelethez képest sok közeledést mutat KAZINCZYHOZ, de elveit teljességükben nem fogadja el. Az író nem tartja a nyelv önkényű urának, csak fejlesztőjének; fődolognak itéli, hogy „az Író munkájával az olvasót bájolni tudja“, de az eszközöket óvatosan válogassa. Amin KAZINCZY legjobban megütközött, az volt, hogy KIS JÁNOS az ő és hívei működését „revoluzio“-nak mondta: „A' nyelv-újításban tovább érünk, ha lassan járunk“.

Mikor KAZINCZY hallja, hogy GYARMATHI SÁMUEL munkáinak I. és IX. kötetével foglalkozik, kéri, küldje el megjegyzéseit. GYARMATHI ezt 1815 szeptemberében meg is teszi.¹⁾ Szorgalmasan kiszemelgette a két kötetet, bennük „igen sok jót, szépet, jelest, elmést, furcsát, kellemetést és szűróst is“ talált; az új szók és kitételek legtöbbjéhez hozzászólt, s óhajtja, hogy a szokatlanokat is „tűrjék, szenvedjék el, sőt végtére szeressék és szokják meg“ az olvasók. Legtöbb kifogása van a németből vett szólások ellen, melyeket grammatikai szörszálhasogatással kell megvizsgálni, hogy a „finnyás, érzékeny s jóhoz szokott magyar fül“ meg ne botránkozzék benne.

¹⁾ 1814, okt. 7. Kaz. Lev. XII, 239.

²⁾ Kaz. Lev. XIII, 129.

KAZINCZY 1815, dec. 21-én TELEKI LÁSZLÓNAK, a KULTSÁR-féle kérdés egyik legalaposabb fejtegetőjének (Buzgó esdeklés 1806) véleményét kérdezi (a levél elveszett), mire TELEKI a saját munkájára és KAZINCZYNAK elveire való hivatkozással felel is.¹⁾ Az Esdeklésben vallott nézeteit megismétli; KAZINCZYVAL szemben pedig kijelenti, hogy „még kevesebbé engedhetném meg azt, hogy a Szép Irók Urai a nyelvnek. Ők leg felyebb bővítői, pallérozóí a nyelvnek; a Grammaticusok a Szép Irók próbáinak rendben szedői; a publicum pedig egyedül meg ítélője, el fogadója, és . . . Ura a nyelvnek“. Persze a publikumot, a közönséget meghatározni nehéz; a köznép nem az; leginkább „az az egész értelmesebb közönség, amely akármely kis mértékben is okoskodni tud“²⁾. TELEKI az egyetlen, aki érdemlegesen tárgyalja KAZINCZY stílus-elveit. „ . . . a Magyaroknak . . . törsökösen tsak egy Stylussa vagyon“; vannak a műfajokban, a kötött és kötetlen beszédben változások, „de maga a Stylus nem változik. A stylus tisztaságának, meg határozottságának, a nyelv Geniussának mindenüt meg kell maradni, tsak a tzifrasága, fel emelke[det]tsége változhatik. A mi igazán hiba a Köz Beszédben, azt se a kötött, se a köttetlen Irás módjában meg nem engedném“. Látnivaló, hogy TELEKI nem értette meg egészen KAZINCZY nézetét s a stílust nagyon közel viszi a nyelv szabályaihoz.

143. KAZINCZY nem válaszol közvetlenül TELEKINEK, hanem mivel elvi kérdésekről van szó, szokása szerint a nyilvánossághoz fordul s a KLOPSTOCK Messiása tervezett kiadásához írt Jelentésben felel.³⁾ Azoknak, akik fordításait érthetetleneknek és a nyelv rontásának tartják, ezt mondja: „ . . . feledni látszanak hogy egy a' Nyelv: de az hely' 's a' szólló' nyelve nem egy Nyelv . . . MARMONTELEM . . . nem úgy szóll, hogy minden Olvasó érthesse, hanem úgy mint egy magyarúl jól megtanult és akarva soloecisszáló Francia fogna szóllani, vagy egy Párizsban sok ideig lakott Magyar a' Párizsban sok ideig lakott Magyarok' körében“. „ . . . valóban rontjuk a' nyelvet, 's valaha, valaha már látszik hogy rontjuk“. „Hogy Magy. Tudós társaságunk legyen, azt óhajtjuk; de nem azt, hogy az szabja meg az Irónak mivel szabad élni 's mivel nem, 's az Olvasónak, mit érezzen jónak mit rossznak“. „ . . . a' Szép-Iró, ha ugyan az, szabad hatalmu Ura 's Törvény szabója a' Nyelvnek, mint

¹⁾ 1816, jan. 16; Kaz. Lev. XIII, 418.

²⁾ Ez a Quintilianus-féle „consensus eruditorum“.

³⁾ 1816. Kaz. Lev. XIII, 476.

a' Grammaticus, ha csak Grammaticus, csak őrje, rabja". KAZINCZY az ellenvélemény arra bírja, hogy elveit a végletekig kiélezzze, hogy a harcot is végletekig fokozza. Közben újra elküldi mindentelé a már 1810-ben készült, de a Tövisébe fel nem vett epigrammáját a Nyelvrontóról: „Rontott, mert építeni akart, Palladio . . .“, híveit tüzei, ellenfeleit ingerli, érezvén a maga igazságát, mikor az író egyéniségének függetlenségét meg akarja szabadítani az iskola és a társas megegyezés nyűgöző igája alól. Hogy szavai, elveinek fogalmazása szélsőséges és túlzott volt, azt magyarázza a küzdelem heve és KAZINCZY törekvése, hogy a nemtörődömséget s a közönyt megtörje.

Időközben nyomtatásban is jelentek meg, nem annyira támadások, mint inkább komoly fejtegetések a nyelvújítás ügyéről.

144. ZSOMBORI JÓZSEF gyulafehérvári tanár: „Egy két észrevétel a' magyar nyelv' mostani állapotjáról“ címen értekezést írt az Erdélyi Múzeum III. füzetébe (1815, 152.), melyben minden név megnevezése nélkül az újabb irodalom nyelvi jelenségeiről szól. Hivatkozik az ARANKA-féle erdélyi nyelvmívelő társaságra s újra óhajtja ilyenek megalapítását, mert csak tudósok együttes munkálkodásától várja annak a zavarnak megszüntetését, mely a nyelv bővítésében és csinosításában uralkodik: „a' Nyelvmívelés, rontássá vált . . . Jó igen jó volna, minden Magyar Irónak, előre meggondolni azt, hogy a' Nyelv nem az enyim sem nem a' tied, hanem édes miénk“. A nyelvbővítés módjainak azokat sorolja fel, melyeket e korban minden józan ortológus helyeseknek tartott; bővíteni kell, de módjával, ritkán. Kíván az újítótól nem feszes, de mégis alapos grammatikai tudást; e mellett tekintse a szokást is, mely a grammatikával együtt a nyelv természetén épül: a puszta grammatizálás szörszálhasogató és „a' Nyelvnek külső kérgéin fog rágódni“. Kárhoztatja az idegenszerű, főképpen németes szólásokat. Örvend a sok új írónak, kiknek nyelvünk sokat köszön, „de találatnak nem kevesen olyanok is, kik vagy éretlen ítéletből vagy helytelen buzgóságból Nyelvünk' zavarásában messze mentek: annak épségit és tisztaságát megsértették; sőt példájokkal másokat is rossz útra vezettek“. KAZINCZYt a fejtegetésből eleinte csak az kapta meg, hogy ZSOMBORI az írók nyelvmívelő munkálkodását tudós társasággal akarja szabályoztatni. Az író szabadságának megsértését látja benne s ezért ingerülten és becsmérőleg ítélt ZSOMBORI többi nézetéről is.¹⁾

¹⁾ Pl. Lev. XIII, 248; vö. KÖLCSEY M. M. IX, 159.

Készül cikket írni válaszul az Erdélyi Múzeumba; utóbb azonban lecsitul, még jót is lát Zsombori értekezésében s nyilvánosan nem felel neki.

145. Sokkal súlyosabb BEREGSZÁSZI NAGY PÁL könyve: „Dissertatio Philologica de vocabulorum derivatione ac formatione in lingua magyarica“ (Pest, 1815.). A szanszkrit nyelv egyszerű, világos és szabályszerű szerkezetéhez hasonlítja a magyart. A szanszkrit nagy szabályszerűségét tudósok munkájának tulajdonítja; ezért a magyar nyelv rendszere fölött is azoknak kell örködniök. A régi magyar nyelv törvényeit régi íróink és tudósaink mindig tiszteletben tartották; tisztelni kell őket ma is, ha nyelvünket gyarapítani és művelni akarjuk. De ennek ép ellenkezőjét látjuk újabb irodalmunkban. Az újabb írók a nyelvhövités határait vakmerően átlépték, azt a szabadságot, melyet a származtatás törvényei megadnak, szabaddossággá változtatták; önkényesen koholtak sok fonák, idétlen, szörnyeteg szót, vagy hetvenkedsből, vagy az etimológia nem tudásából; mindenféle németességekkel élnek, melyek ellene vannak nyelvünk természetének. „Tales [voces] certe fingere talibusque uti, non est lingvam excolere, sed vel jam excultam turpare, pessumdare. Ingenium grammaticum dum parturit, obstetrix ei etymologia — non analogia solum — adsistat necesse est“. (IV—V.) Ehhez hozzáteszi több ízben: „deinde usus et consuetudo“. (pl. 188.) Az egész könyv voltaképpen annak a kimutatása, hogy nyelvújítóink pusztán az analógia, legtöbbször vélt és hibás analógia után indulva, a szavak származásának, etimológiájának törvényeit megszegték; innen a sok szószörnyeteg. Könyve első részében a szükséges hangtani ismereteket adja, második részében a szóképzés és összetétel törvényeit, mindenütt utalva a nyelvújítás helytelen alkotásaira.

146. SÍPOS Ó és új magyarja. A másik könyvecske, mely a maga idejében ortológus támadás hírében állott, SÍPOS JÓZSEF szentesi tanárnak név nélkül megjelent munkája: „Ó És Ujj Magyar, vagy rövid Értekezés, miképen kelljen az Ó Magyarsággal az Újjat egyesíteni; az az, miképen kelljen a' régi Magyar Nyelvet új szavak, szólások és formák által gazdagítani úgy, hogy azt természeti állásából ki ne vegyük, mint némellyek. Előadta egy a' Régieket és heljes Újjításokat egyformán kedvellő, de a' nyelvet elrontani iszonyodó Magyar“. (Pest, 1816. 96 lap.) Látnivaló, hogy az „egyez-

tetők“ közé tartozott, akik nem riadnak vissza az újítástól, de szélsőségeitől tartózkodnak. Műve első szakaszában a szavakról beszél. Az új szavak csinálásakor három törvényt kell követnünk: 1. „az új szavakat, ha idegen nyelvből formáljuk, formáljuk abból illendően, nemzetünk nyelvéhez erőltetés nélkül alkalmaztatva“. 2. „ne tegyünk az új szavak formálásával a' nyelvenn' erőszakot“. 3. „a' szavak heljes formálása mellett vigyázzunk arra is, hogy új szavainknak, ha csak lehet, ne légyen homályos 's kétséges értelmek“. Nem helyesli a régi szavak felújítását; poétának, orátornak és historikusnak még néha szabad, de matematikusnak, teológusnak nem. Az igaz magyarak nem sok szüksége van új szavakra; az idegen tudományos terminusok helyett óvatosan éljen új szóval. — A második szakaszban rostálja az idegenszerű szólásokat. — Példáit nagyrészt PÉTER FERENC Nemzeti Gazdájából és Földmívelési Kémiájából, PERRECSENYI NAGY LÁSZLÓ Orithiájából, meg HELMECZINEK KAZINCZY műveit hirdető Jelentéséből¹⁾ veszi.

SÍPOS tudományos képzettsége fogyatékos, de igen tiszta és erős a nyelvérzéke, jó megfigyelő és aprólékos pontossággal dolgozik; egyéb, részben nyelvészeti munkái is erről tanúskodnak. Nézeteihez nem ragaszkodik konokul s egyáltalán nem tartozik a Debreceni Grammatika esküdt hívei közé, mint KAZINCZY és köre hirdette.²⁾

147. KAZINCZY bírálata. 1817. KAZINCZY ZSOMBOEI értekezését mellőzve együttesen bírálja BEREGSZÁSZI és SÍPOS értekezéseit.³⁾ A bírálatban újra hadat üzen, nemcsak a két tudósnek, hanem az ortológia egész táborának. Mint az egész harcban, itt sem annyira a részletek érdeklik őt, hanem az elvi ellentét, mely köztük van. Szemükre veti, hogy nem ismerik az idevonatkozó irodalmat: KIS, PÁNCZÉL értekezéseit, az ő Philologiai Excursióit DAYKA és BÁRÓTZI életében. BEREGSZÁSZI az etimológia törvényeit fejtegeti s a szokás parancsolatait és tilalmait magyarázgatja. Ezek szükségtelen dolgok, „mert a' mi Iróink . . . tudva 's a karva távoznak-el az Etymologia 's a' Szokás' törvényeitől . . . A' Szép-író nem ismér főbb törvényt, mint azt, hogy írása Szép legyen. Valami ezen igyekezetét segíheti, az neki mind szabad; akár engedi a' Grammatica és a' Szokás, akár nem . . . Sőt az író paran-

1) Szövege Kaz. Lev. XI, 534.

2) Vö. KÖLCSEY Mind. Munk. IX, 154, 174.

3) Tud. Gyűjt. 1817. XII, 87.

csolja hogy úgy legyen, 's úgy lesz; sőt az Író úsussá csinálja a' mi úsus nem vólt . . . A' jó Írónak abban áll egész kötelessége, hogy csak azt merje, a' mi nyereségére lesz a' Nyelvnek; a' jó Olvasóé abban, hogy mind azt tűrje, a' mi nyereségére lesz a' Nyelvnek". (89—91.) Soha, sem előbb, sem utóbb nem szólt KAZINCZY ilyen merészen, ilyen határozottan; soha máskor nem nézett le annyira fejedelmi felsőbbbséggel az író magaslatáról a nyelvrostálógatók szörszálhasogatásaira. SIPOS kifogása, hogy az új írók az új szavakkal „külömböztetik-meg magokat . . . a' pór sereg tül" — hinc illae lacrymae! teszi hozzá KAZINCZY, hisz a pór seregbe mind azokat érti, akik a fentebb írást, a különözést nem érzik (93). Tiszteli ő is a grammatikát s a szokást, de kívülök még valamit, amit QUINTILIANUS a *cre judicium*-nak nevez, „mellyet mi Ízléssé személyesítünk; mert a Nyelv nem egyedül az *Ety-mologia'* és *Szokás'* karpántlikáján jártatott *Empiria'* dolga, hanem a' jobbat, igazabbat, szebbet válogató, 's a' Szokást és *Ety-mológiát* hol tisztelő, hol nem tisztelő *Criticismus*zé is". (98). Ezen KAZINCZY természetesen a válogató ízlést érti. Szokáson érti azt, amit QUINTILIANUS: *Consvetudinem vocabo consensum Eruditorum*, „a' melyet rész szerént az idő, rész szerént a' jó Írók hoznak-bé". Jegyzetben WIELANDnak ADELUNG ellen írt értekezésére utal, melyet magyarul kiadni készül (100). Fejére idézi BEREGSZÁSZINAK és SIPOSnak HORATIUS *Ars poeticájának* híres sorait (47—72), mely szerint az írónak szabad szót „szépíteni, lágyítani, a' hol helye vagyon, darabossá tenni, kurtítani, hosszítani, forrasztani, származtatni, teremteni" s evvel KAZINCZY felsorolja az ő szócsinálásának módjait. Ép így szabad új szót, új szerkezetet is csinálni, idegeneket behozni, mert sokra van szükségünk. Itt van az a pont, melyen a két fél nem tud megegyezni: „mi a' sok, mi a' kevés, mi az elég?" . . . „a' gondosabb, 's a' szépet érző, a' szépet kereső Írónak merni kell; lássa az idő, reá üti e a' pecsétjét". (102—103). A bírálat végén KAZINCZY úgy véli, hogy a való, mint mindig, a középen lesz. Sem a szokás követői, kiket ész és értelem vezet, nem kívánhatják a nyelv fejlődésének megállását, sem az újítók nem akarhatnak nyelvünk-ből egészen más nyelvet csinálni, „azokat kivéven, a' kik iconoclastai dühvel mindent fel-akarnának forgatni", itt KAZINCZY világosan a nyelvújítás szélsőségei ellen fordul, kik az ő törekvéseinek hitelét veszítik, egyszersmind élet veszi előbbi szavainak s a megegyezés lehetőségére mutat.

TOLNAI VILMOS.